

Autor książki, Marek Jan Olbrycht, wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu w Kolonii i Uniwersytetu Westfalijskiego w Münster oraz wieloletni stypendysta fundacji Deutscher Akademischer Austauschdienst i Alexander-von-Humboldt-Stiftung, jest obecnie adiunktem w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Zajmuje się kulturą i historią Bliskiego Wschodu i Azji Środkowej oraz stepowych ludów koczowniczych. Oprócz licznych artykułów i studiów opublikował książkę *Parthia et ulteriores gentes. Die politischen Beziehungen zwischen dem arsakidischen Iran und den Nomaden der eurasischen Steppen* (Monachium 1998, nagroda Tuduv-Verlag w roku 2000, w przygotowaniu rozszerzone wydanie rosyjskie).

Niniejsza książka przedstawia epokę podbojów i panowania Aleksandra zwanego Wielkim w Iranie i Azji Środkowej. Głównym przedmiotem rozważań jest rola Irańczyków i irańskich tradycji kulturowych w powstającym imperium Aleksandra. O postaci tego wielkiego zdobywcy napisano niezliczoną ilość rozpraw, ale prezentowana książka wyróżnia się nowym i dobrze udokumentowanym spojrzeniem na Aleksandra i świat irański. Publikacja ta „stanowi erudycyjne opracowanie, w którym Autor wykorzystał wszystkie możliwe kategorie źródeł pisane, archeologiczne, ikonograficzne oraz numizmatyczne. W każdym przypadku swobodnie operuje źródłem (...).

Autor pokazał nie tylko ogrom problemów i kwestii spornych, ale także własną bardzo dobrą znajomość dziejów Achemenidów oraz świata greckiego i macedońskiego (...). Książka M. J. Olbrychta jest dziełem bardzo wartościowym, które szybko zostanie zauważone”

(z recenzji prof. dr hab. Mariusza Mielczarka).

MAREK JAN OLBRÝCHT
ALEKSANDER WIELKI I ŚWIAT IRAŃSKI

MAREK JAN OLBRÝCHT

ALEKSANDER
WIELKI
I ŚWIAT
IRAŃSKI

MAREK JAN OLBRYCHT

Aleksander Wielki i świat irański

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu RZESZOWSKIEGO
RZESZÓW 2004

Opiniował
prof. dr hab. MARIUSZ MIELCZAREK

Opracowanie redakcyjne i korekta
STANISŁAWA OSETEK

Opracowanie techniczne
KRYSTYNA BARAN

Projekt okładki
KRZYSZTOF MOTYKA
„MITEL”

Na okładce
Bitwa Macedończyków z Irańczykami. Sarkofag Aleksandra, ok. 320–300;
Gwardziści irańscy z Suzy, ok. 500 przed Chr., obecnie Muzeum Azji Przedniej w Berlinie;
Macedoński żołnierz. Malowidło z grobu w tzw. Tumulusie Bella,
Wergina, Grecja, kon. IV–pocz. III wieku.

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2004

ISBN 83-7338-171-6

169

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. Ćwiklińskiej 2, skr. poczt. 155, tel. 857 16 95
Wydanie I   Format B5   Ark. wyd. 32,40
Ark. druk. 25,75+wklejki   Zam. 216/2004

WYKONANO W DRUKARNI UR W RZESZOWIE
OPRAWA „MITEL” – RZESZÓW

Spis treści

Przedmowa	9
Wprowadzenie	10
A. Źródła, założenia i cele pracy	10
B. Niektóre tendencje w badaniach	14
C. Irańczycy i iranizacja	15
CZĘŚĆ 1	
Aleksander w Iranie i Azji Środkowej	20
1.1. Aleksander III Macedoński i Dariusz III Achemenida	20
1.1.1. Aleksander jako król Azji (<i>basileus tes Asias</i>)	21
1.1.2. W kolebce Achemenidów	23
1.2. Proirańska polityka Aleksandra – od Parthiai do Sogdiany	26
1.2.1. Przełomowe reformy w Parthiai – Aleksander admiratorem zwyczajów irańskich	26
1.2.2. Polityka Aleksandra wobec Irańczyków w Azji Środkowej (329–327)	28
1.3. Macedońska opozycja wobec polityki Aleksandra	31
1.3.1. Opór Macedończyków w Parthiai i sprawa Filotasa	31
1.3.2. Opozycja przeciwko Aleksandrowi w Azji Środkowej – sprawa Kleitosa	33
1.3.3. <i>Proskynesis</i> dla Macedończyków i sprawa Kallisthenesa	34
1.3.4. Spisek paziów królewskich	39
1.4. Polityka Aleksandra w Iranie po wojnie indyjskiej	41
1.4.1. Od Indusu do Persydy	41
1.4.2. Reformy polityczne w Suzie (324)	46
1.4.3. Kulminacja: stłumienie rokoszu Macedończyków w Opis i dalsze przywileje dla Irańczyków	49
1.5. Irańczycy w imperium Aleksandra	51
1.5.1. Nowa elita królestwa	51
1.5.2. Aleksander i Macedończycy	52
1.5.3. Aleksander i Grecy	56
1.5.4. Aleksander i Irańczycy	60
1.6. Przeklęty i bohater – Aleksander w tradycji irańskiej	64
1.7. <i>Koinonía tes arches</i> – Aleksander i jego macedońsko-irańskie imperium	68
CZĘŚĆ 2	
Irańczycy w armii Aleksandra i wpływ irański na jego sztukę wojenną	77
2.1. Armie Achemenidów i Aleksandra w świetle przekazów pisanych i materiałów archeologicznych	78
2.1.1. Siły zbrojne Achemenidów	78
2.1.2. Armia macedońska za Aleksandra Wielkiego	92
2.1.3. Macedońsko-achemenidzka konfrontacja uzbrojenia i sztuki wojennej	100

2.2. Pierwsze formacje irańskie w armii Aleksandra	102
2.2.1. Korpusy militarne satrapów	102
2.2.2. Problem uzupełnień dla armii Aleksandra od 330 roku	110
2.2.3. Konnica z północnego Iranu w armii Aleksandra	113
2.2.4. Utworzenie irańskich gwardii królewskich	116
2.2.5. Oddziały konnych oszczepników (<i>hippakontistai</i>)	120
2.3. Zmiany w armii Aleksandra w Azji Środkowej	128
2.3.1. Charakter walk w Baktirii i Sogdianie – geniusz wojskowy Spitamenesa	128
2.3.2. Baktrowie i Sogdowie w szeregach hetairów	136
2.3.3. Konnica irańska w Azji Środkowej epoki Achemenidów i Aleksandra Wielkiego w świetle materiałów archeologicznych	141
2.3.4. Argyraspidzi i tradycje achemenidzkie w armii Aleksandra	148
2.4. Irańczycy w armii Aleksandra w kampanii indyjskiej i południowirańskiej	151
2.4.1. Liczebność sił zbrojnych Aleksandra w Indiach i udział w nich elementu irań- skiego	153
2.4.2. Irańczycy w składzie armii Aleksandra nad Hydaspesem (326)	158
2.4.3. Przebieg bitwy armii Aleksandra z wojskami Porosa	164
2.4.4. Rola konnych łuczników (<i>hippotoxotai</i>) i pozostałych irańskich formacji w kam- panii indyjskiej i południowirańskiej	168
2.5. Militarne-polityczne reformy Aleksandra w roku 324	171
2.5.1. Uwagi wstępne o charakterze reform w Suzie i Opis	171
2.5.2. Irańczycy w konnicy hetairów	172
2.5.3. Irańczycy w królewskiej agemie konnicy	177
2.5.4. Irańskie formacje gwardii pieszych (<i>agema, melophoroi, toxotai</i>) w siłach zbroj- nych Aleksandra	180
2.5.5. Nowa irańska falanga Aleksandra – epigonowie	184
2.6. Dominacja Irańczyków w siłach zbrojnych Aleksandra w latach 324–323	192
2.6.1. Armia Aleksandra w Babilonie	192
2.6.2. Liczba Irańczyków i Macedończyków w wojsku Aleksandra w latach 324–323	196
2.7. <i>Cives mei estis et milites</i> – Irańczycy w siłach zbrojnych Aleksandra	202

CZĘŚĆ 3

Kolonie Aleksandra w satrapiach północnoirańskich	205
3.1. Kolonizacja Aleksandra w badaniach	205
3.2. Kolonie Aleksandra w północnej części Wyżyny Irańskiej	208
3.2.1. Parthyaia, Areia i Margiana	208
Aleksandropolis w Parthyaia	208
Aleksandria w Margianie	211
Aleksandria w Arei	222
Herakleia w Arei	231
3.2.2. Drangiana, kraj Ariaspów i Arachozja	233
Proftazja w Drangianie	233
Aleksandria w Sakastanie	239
Aleksandria (Aleksandropolis) w Arachozji	244
3.2.3. Paropamisos	250
Aleksandria w Paropamisos/Kaukasos	250
Kolonia koło Aleksandrii w Paropamisos (Kartana?)	255
Nikaia	259
3.2.4. Kraj Kossajów na kresach Medii	259

3.3. Osadnicy w koloniach Aleksandra: pochodzenie i status	261
3.3.1. Kolonie w Paropamisos	261
3.3.2. Aleksandria Eschate i inne kolonie	263
3.3.3. Grupy etniczne i struktura socjalna w koloniach	265
3.4. Status kolonii wobec króla	268
3.5. List Arystotelesa do Aleksandra w sprawie kolonii	273
3.6. Imperium – kolonie – Irańczycy	276

CZĘŚĆ 4

Ikonografia zabytków epoki Aleksandra i Diadochów wobec tradycji okresu Acheme- nidów	282
4.1. Strój i insygnia Achemenidów	282
4.2. <i>Ornamenta regia</i> Aleksandra w latach 330–323	286
4.2.1. Strój królewski Aleksandra jako wizualny przekaz nowej koncepcji władzy mo- narchicznej	286
4.2.2. Diadem, tiara i pieczęć Achemenidów jako insygnia Aleksandra	290
4.3. Mennictwo imperium Achemenidów i jego język wizualny	293
4.4. Programowe emisje monet Aleksandra	298
4.5. Nowy język wizualny zabytków epoki Aleksandra i Diadochów	307
4.5.1. Pyra Hefaistiona	307
4.5.2. Wóz pogrzebowy Aleksandra	311
4.5.3. Sarkofag Aleksandra	313
4.5.4. Mozaika Aleksandra	316
4.5.5. Scena polowania z grobu II w Werginie	319
4.5.6. Pomnik Kraterosa z Delf	320
4.5.7. Grobowiec Kincha	322
4.6. Przełom i kontynuacja. Nowa ikonografia i siła tradycji irańskich w epoce Aleksandra i Diadochów	324
Zakończenie: Aleksander i świat irański	327

Aneksy	330
Aneks 1: Źródła do epoki Achemenidów	330
Aneks 2: Obraz Aleksandra Wielkiego w grecko-rzymskich źródłach literackich	333
Aneks 3: Irański kult Ognia za Aleksandra i jego militarne aspekty	337
Aneks 4: <i>Chiliarchos/hazārapatiš</i> w państwie Aleksandra	338
Aneks 5: Pasargadai i Persepolis – rezydencje Achemenidów w świetle materiałów archeolo- gicznych	340

Bibliografia	343
--------------------	-----

Spis ilustracji	381
-----------------------	-----

Źródła ilustracji	390
-------------------------	-----

Indeks nazw geograficznych	393
----------------------------------	-----

Indeks postaci historycznych i legendarnych	404
---	-----

Inhaltsverzeichnis	410
--------------------------	-----

Przedmowa

Niniejsze studium rozpatruje kwestie dotyczące dziejów i kultury świata irańskiego w epoce Aleksandra Macedońskiego zwanego Wielkim. Przedmiotem rozważań są w pierwszym rzędzie rozwój sił zbrojnych Aleksandra w latach 330–323 i rola w nich elementu irańskiego, oraz wpływ irański na sztukę wojenną zdobywcy z Macedonii. Kolejnym analizowanym zagadnieniem jest kolonizacja Aleksandra, a to lokalizacja, charakter i funkcja założeń królewskich na terenie Wyżyny Irańskiej. Ponadto poruszone są kwestie oddziaływań kulturowych i religijnych tradycji irańskich na Aleksandra i jego macedońskie otoczenie, jak również aspekty polityki macedońskiego zdobywcy wobec mieszkańców Wyżyny Irańskiej i Azji Środkowej.

Napisanie niniejszej książki było możliwe dzięki pomocy wielu ludzi i instytucji. Niektóre istotne kwestie były przedmiotem moich intensywnych studiów w czasie pobytu na stypendium Fundacji z Brzezia Lanckorońskich w Rzymie (2001), której wyrażam głęboką wdzięczność za hojne wsparcie. Główna część pracy powstała w ramach projektu badawczego finansowanego przez Alexander-von-Humboldt-Stiftung i realizowanego na Uniwersytecie Westfalijskim w Münster we współpracy z profesorem Peterem Funke (Seminar für Alte Geschichte, Institut für Epigraphik, 2002–2003). Projekt ten obejmował problemy kolonizacji i historii militarnej w Azji Zachodniej i Środkowej od Aleksandra po Seleukidów. W Münster pracowałem w znakomitych warunkach i mogłem prowadzić pożyteczne dyskusje na temat wielu zagadnień z badaczami działającymi w tym ośrodku, jak również z naukowcami z innych uczelni. Koszty publikacji pokrył Uniwersytet Rzeszowski. Dzięki moim wnikliwym krytykom mogłem uniknąć licznych potknięć i zyskałem inspirację do głębszego przestudiowania wielu zagadnień. Szczególnie wdzięczny jestem prof. dr. hab. Mariuszowi Mielczarkowi (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń) za krytyczne uwagi i wskazówki, które zawarł w swej recenzji. Na ostatnim etapie pisania tej pracy bardzo pomocne były komentarze dra Jarosława Bodzka (Uniwersytet Jagielloński/Gabinet Numizmatyczny Muzeum Narodowego w Krakowie). Odpowiedzialność za wszelkie niedociągnięcia spada oczywiście na moją osobę.

Wprowadzenie

A. Źródła, założenia i cele pracy

To, co wiemy o Aleksandrze Macedońskim w świecie irańskim, pochodzi w ogromnej większości ze źródeł nieirańskich. Jest to swoisty paradoks i nasuwa się wobec tego pytanie, czy możliwa jest wyważona ocena epoki Aleksandra w krajach położonych między Tygrysem, Syrdarią i Indusem, zamieszkanymi w starożytności przez Irańczyków? Należy rozpatrzyć tę kwestię w świetle ówczesnej sytuacji historycznej i kulturowej. Aleksander pojawił się w imperium Achemenidów jako zdobywca reprezentujący nowe mocarstwo – Macedonię, i jako władca wychowany w tradycji grecko-macedońskiej. Świat Irańczyków fascynował go jednak już w młodym wieku, jeszcze za życia jego ojca Filipa II. Kiedy do Macedonii przybyli wówczas posłowie perscy, Aleksander wypytywał ich o odległości i długości dróg, o Wielkiego Króla i jego stosunek do wrogów, o siły zbrojne i potęgę (Plut. Alex. 5.1). Wiele wskazuje na to, że silny wpływ wywarł na Aleksandra także znawca Persji Herodot oraz Ksenofont i jego opowieść o Cyrusie. Na dworze Filipa II gościli Irańczycy wygnani z imperium Achemenidów (Artabazos, Amminapes, Sisines i inni). Ale obecność achemidzka w południowo-wschodniej Europie miała swe początki znacznie wcześniej, gdyż od około 510 roku Persowie okresowo panowali nad dużymi obszarami Bałkanów łącznie z Macedonią i Tracją. Grecy azjatyccy pozostawali – z pewnymi przerwami – od czasów Cyrusa Wielkiego aż po Dariusza III pod władzą Achemenidów. Nie istniały zatem szczególne przeszkody na drodze do poznania wielkiego imperium Cyrusa i Dariusza przez Hellenów i Macedończyków. Wręcz przeciwnie, wzajemne związki były silne w sferze kultury, polityki i handlu. Ale ze względu na niektóre różnice kulturowe i częściowo uprzedzenia w odnośnych przekazach nie brakuje zafałszowań i nieporozumień. Dlatego sporna jest w badaniach wartość przekazów grecko-rzymskich dla rekonstrukcji dziejów i kultury ludów Bliskiego Wschodu i Azji Środkowej (szczegółowe ich omówienie w kontekście badań klasycznych prezentuje Aneks 2). Wiele wskazuje jednak na to, że stopień ich wiarygodności jest wysoki. Badania ostatnich lat doceniły w szczególności walory tzw. tradycji Wulgaty, widocznej głównie w dziełach pióra Kurcjusza Rufusa, Justyna i Diodora, opisujących dokonania Aleksandra. Z punktu widzenia badań historycznych z zakresu iranistyki tradycja ta zawiera unikatowe informacje, co świadczy o tym, że jej źródła były częściowo świetnie obeznane z Iranem¹. U jej początków należy niewątpliwie przypusz-

¹ Zob. Werba, *Die arischen Personennamen*; Huyse, Curtius Rufus.

czać relacje Hellenów służących Achemenidom (przykładowo opisy dworu Dariusza III), ale też informacje samych Irańczyków. Elementy takich oryginalnych relacji zawierają także dzieła Arriana i Plutarcha traktujące o Aleksandrze². Należy podkreślić, że historycy Aleksandra bazowali na świadectwach naocznych świadków wydarzeń, a zatem ludzi, którzy byli w Iranie i Azji Środkowej. I choć koncentrowali się oni na sprawach dotyczących Aleksandra, Macedończyków i Hellenów, to jednak oferują oni dużą ilość wiadomości pozwalających na rekonstrukcję dziejów samych Irańczyków i ich roli w imperium macedońskiego zdobywcy.

Ze świadectw z terenu Azji dokumentujących obecność tam Aleksandra należy wymienić inskrypcje greckie z Anatolii³ oraz teksty babilońskie⁴. Źródła irańskie dotyczące Aleksandra są późniejsze o wiele stuleci i zawierają jedynie bardzo ogólne echa podbojów Macedończyka (zob. rozdział 1.5.4 oraz aneks 1). Dostępne przekazy dowodzą jednakowoż niezbicie, że Aleksander zetknął się w świecie irańskim z silnymi tradycjami religijno-kulturowymi, które są dobrze poświadczone dla epoki Achemenidów. Wywarły one potężny wpływ na zdobywców z Europy.

Niniejsza praca odwołuje się w znacznym stopniu do źródeł archeologicznych, przy czym obejmują one kilka kategorii. Chodzi po pierwsze o materiały z wykopalisk i znalezisk powierzchniowych, istotne głównie jako ślady osadnictwa irańskiego i kolonizacji Aleksandra. Publikacje archeologiczne dla obszarów Iranu⁵ i Azji Środkowej wraz z Afganistanem⁶ są liczne, ale trzeba pamiętać o tym, że wiele rejonów nie zostało przebadanych, inne zaś są znane w stopniu niepozwalającym często na pewne datowanie obiektów i ich interpretację⁷. Dla wielu kwestii, zwłaszcza określenia położenia kolonii Aleksandra w Iranie, Afganistanie

² Zob. Brunt, *Persian Accounts*; Chaumont, Arrian.

³ Heisserer, *Alexander the Great and the Greeks*.

⁴ Sachs/Hunger, *Astronomical Diaries I*, no. 330; Kuhrt, *Transition*; eadem, *Alexander and Babylon*; Scharrer, *Seleukos I*, 95ff. Najnowsze i najpełniejsze opracowanie daje Boiy, *Late Achaemenid and Hellenistic Babylon*.

⁵ Podstawowe prace z zakresu archeologii Iranu okresu achemidzkiego i hellenistycznego zob. Vanden Berge, *Archéologie*; Calmeyer, *Art in Iran III*. Achaemenian Art and Architecture; Boardman, *Perser*. Iran północno-wschodni omawia dokładnie Gropp, *Archäologische Forschungen in Khorasan*. Por. Olbrycht, *Parthia*, passim. Wartościowe są prace: Matheson, *Persia: An Archaeological Guide*; Rashad, *Iran*.

⁶ Allchin/Hammond (eds.), *The Archaeology of Afghanistan*; Ball, *Archaeological Gazetteer*; Litvinskij, Pičikjan, *Chram Oksa I-II*; Pičikjan, *Kul'tura Baktrii*; Košelenko (ed.), *Drevnejšie gosudarstva*; Errington/Cribb (eds.), *Crossroads of Asia*; Harmatta (ed.), *History of Civilization*; Litvinskij, *La civilisation de l'Asie centrale antique*; Olbrycht, *Parthia*, passim. Wiele zabytków z Afganistanu uległo zniszczeniu wskutek ostatnich wojen, por. Flandrin, *Le trésor perdu des rois d'Afghanistan*. Balades barbares; Tissot/Darbois, *Kaboul, le passé confisqué*. Trésors du musée de Kaboul 1931–1965.

⁷ Najlepiej zbadane stanowiska z analizowanego obszaru to Persepolis, Pasargadai, Suza, Merw, Stary Kandahar i Begram.

i Turkmenistanie, istotne są lokalne warunki topograficzne⁸ i charakter osadnictwa znany z obfitych źródeł epoki islamskiej⁹. Fundamentalne znaczenie mają dla niniejszej pracy zabytki archeologiczne z terenów starożytnej Macedonii, szczególnie wspaniałe odkrycia M. Andronikosa w Werginie¹⁰.

Materiały archeologiczne stanowią podstawowe źródło dla studiów nad bronią i oporządzeniem jeździeckim okresu Achemenidów, Aleksandra i Diadochów. Obejmują one przekazy ikonograficzne (głównie reliefy z Persepolis i Azji Mniejszej, zabytki ze skarbu znad Oksosu, gemmy anatolijskie, przedstawienia na monetach, greckie malarstwo wazowe, niektóre zabytki z kurhanów scytyjskich, malowidła z grobów macedońskich w Lefkadia) oraz oryginalne okazy broni z wykopalisk, znane m.in. z Persepolis, Deve Hüyük i stanowisk Azji Środkowej (Tacht-i Sangin, Czirik Rabat i inne)¹¹, oraz z terenów starożytnej Macedonii (Wergina, Derweni i inne stanowiska)¹².

Następną grupę pośród materiałów archeologicznych tworzą przekazy ikonograficzne, ważne ze względu na wyobrażenia władców i ceremonii, które demonstrują elementy monarchicznej ideologii i kultury imperium Achemenidów (zwłaszcza reliefy achemenidzkie z Persepolis i Naksz-i Rostam)¹³. Na odrębne omówienie zasługują tak znakomite i tajemnicze obiekty, jak Sarkofag Aleksandra z Sydonu i Mozaika Aleksandra z Pompejów¹⁴. Stanowią one bezcenne źródło dla studiów nad sztuką wojenną i relacjami Macedończyków z Irańczykami. Kluczową rolę pośród źródeł odgrywają materiały numizmatyczne, zarówno monety Aleksandra, jak i emisje z imperium Achemenidów¹⁵.

⁸ Zob. Adamec, Harat; idem, Kandahar; idem, Mazar-e-Sharif; idem, Mashad.

⁹ Zob. Le Strange, Lands; Bartol'd, Sočinenija III i VII.

¹⁰ Andronikos, Vergina. Por. Ginouvès/Hatzopoulos et al. (eds.), Macedonia; Hammond, Starożytna Macedonia; Hatzopoulos, Macedonian Palaces; Drougu et al. (eds.), Vergina.

¹¹ Broń i oporządzenie jeździeckie okresu Achemenidów w świetle świadectw archeologicznych omawiają: Shahbazi, Army; Bittner, Tracht; Head, Persian Army; Sekunda, Persian Army. Na temat sztuki wojennej ludów irańskich w Azji Środkowej w okresie achemenidzkim: Litvinskij/P'jankov, Voennoe delo; Nikonov, Armies; Litvinskij, Chram Oksa II; Brentjes, Waffen. Zob. rozdział 2.3.4.

¹² Couissin, Institutions, 65–70; Markle, Macedonian Arms; idem, Macedonian Sarissa; idem, Use of the Sarissa; idem, Shield Monument; Manti, Cavalry Sarissa; Andronikos, Vergina; Sekunda, Alexander; Snodgrass, Arms; Liampi, Der makedonische Schild.

¹³ Najlepsze opracowanie: Root, King and Kingship in Achaemenid Art. Na temat zbieżności danych ikonografii z Iranu, głównie z Persydy, z przekazami greckimi, zob. Calmeyer, Greek Historiography. Ikonografię zabytków Persepolis i Naksz-i Rostam prezentują: Schmidt, Persepolis I, II, III; Walser, Völkerschaften; Tilia, Persepolis; Roaf, Sculptures and Sculptors at Persepolis.

¹⁴ Graeve, Alexandersarkophag; Andrae, Alexandermosaik.

¹⁵ Podstawowe monografie dla mennictwa Aleksandra: Bellinger, Essays on the Coinage of Alexander the Great; Price, Coinage; zaś dla Achemenidów: Babelon, Traité; idem, Perses; Caradice, Regal Coinage; Harrison, Coins; Alram, Daric. Odnosne prace numizmatyczne cytowane są dokładniej w IV części pracy.

Dzieje Aleksandra w świecie irańskim nie mogą być zrozumiane bez odpowiedniego uwzględnienia osiągnięć okresu Achemenidów. Stąd częste w tej pracy odwołania się do przekazów pisanych oraz materiałów archeologicznych epoki panowania Persów¹⁶. W wymianie kulturowej między światem macedońskim i greckim na Bałkanach a ludami imperium Achemenidów szczególnie miejsce przypadło Azji Mniejszej, będącej najlepiej przebadanym rejonem dawnego państwa perskiego. W epoce dominacji perskiej mieszały się tam z lokalnymi tradycjami oddziaływania irańskie i greckie¹⁷.

Uwzględniając wymienione kategorie źródłowe, można stwierdzić, że mimo trudności postulat wszechstronnej rekonstrukcji dziejów Aleksandra Wielkiego w świecie irańskim oraz funkcji rodzimych tradycji irańskich jest rzeczą możliwą do zrealizowania. Ta kluczowa kwestia stoi u podstaw pełnej i wyważonej oceny znaczenia Aleksandra Wielkiego w historii. Problematyka ta jest jednak przede wszystkim istotna dla zrozumienia dziejów Iranu, gdzie podbój macedoński był jednym z przełomowych momentów dziejowych, oraz dla właściwej oceny roli kulturowych tradycji irańskich. Pochodzące z Iranu i innych rejonów imperium Achemenidów materiały numizmatyczne i archeologiczne nabierają wobec braku irańskich przekazów literackich współczesnych Aleksandrowi szczególnego znaczenia jako kategoria źródłowa. Niniejsza praca ma zatem z założenia charakter interdyscyplinarny, starając się wykorzystać różne materiały źródłowe dla poznania epoki Aleksandra.

Czy wizja epoki Aleksandra i obraz roli Irańczyków prezentowane w niniejszej książce są przekonujące, pozostanie dla niektórych krytyków kwestią sporną. Orientaliści mogą być zaskoczeni obrazem „irańskiego” Aleksandra, rekonstruowanego przecież w dużym stopniu na podstawie przekazów grecko-rzymskich. Historycy świata grecko-rzymskiego z reguły niechętnie przyjmują do wiadomości możliwość silnego oddziaływania tradycji irańskich (i ogólnie azjatyckich) na zjawiska kulturowe epoki „klasycznej” (V–IV wiek) i częściowo nawet hellenistycznej. Sporna jest polityczna rola Irańczyków za Aleksandra i jego następców. Wreszcie interpretacja wielu zabytków archeologicznych i numizmatycznych z perspektywy irańskiej może napotkać sprzeciw badaczy bardziej przywykłych do posługiwania się kategoriami tradycji klasycznej. Piszący te słowa jest świadom tych trudności¹⁸.

¹⁶ Na temat źródeł do epoki Achemenidów zob. ogólnie Wiesehöfer, Persien, 5ff.; Briant, Histoire, passim; Wiesehöfer/Weber, Das Reich der Achaimeniden.

¹⁷ Boardman, Gems; idem, Perser; Shahbazi, Irano-Lycian Monuments; Jacobs, Griechische und persische Elemente in der Grabkunst Lykiens; Debord, Asie Mineure.

¹⁸ Trafnie ujął problem trudności przekonywania i argumentowania austriacki historyk F. Schachermeyr: „Alle wissenschaftliche Beweisführung findet die Grenzen ihrer Überzeugungsmöglichkeit in dem Augenblick, da wir unserm Partner etwas beweisen wollen, was außerhalb seines Vorstellungskreises liegt” (Alexander, 15).

B. Niektóre tendencje w badaniach

Polityce Aleksandra wobec ludów orientalnych przypisywano często cele, które w żadnej mierze nie znajdują potwierdzenia w źródłach, lecz były tworem nwożytnych fantazji i bezpodstawnych koncepcji wiązanych z wielkim zdobywcą. Stąd konieczna jest duża ostrożność przy analizowaniu stosunku Aleksandra do Azjatów, zwłaszcza zaś do Irańczyków. Studia na ten temat opublikowali liczni badacze epoki Aleksandra, ale posiadają one często charakter fragmentaryczny, zaś prezentowane wnioski są zupełnie różne¹⁹. Sytuację pogarsza stosowanie niejasnych określeń. Wśród bardzo utartych pojęć sam termin „hellenizm”, ukuty przez J. G. Droysena, posiada liczne konotacje polityczno-kulturowe, przeceniając rolę czynnika greckiego²⁰. Dlatego w niniejszej pracy występuje termin „epoka hellenistyczna” jedynie dla oznaczenia okresu politycznej dominacji państw i dynastii macedońskich lub macedońsko-greckich w Azji Zachodniej i Środkowej.

Fatalny dla rozwoju badań historycznych okazał się skrajny „europocentryzm”, widoczny w wielu opracowaniach epoki Aleksandra, a także ogólnie w analizach dziejów Iranu. Negatywne konsekwencje takiej postawy wielokrotnie krytykował J. Wolski²¹. Droga donikąd są także próby zupełnej reinterpretacji dziejów w duchu „antykolonialnych” i „antytradycyjnych” ideologii, deformujących prawdziwą rolę tradycji macedońskich, irańskich i greckich²².

Do nieudokumentowanych założeń, obecnych we współczesnych opracowaniach epoki Aleksandra, należy zaliczyć przekonanie o pierwszoplanowej roli Greków – obok Macedończyków – w polityce Aleksandra, m.in. w kolonizacji.

¹⁹ Najważniejsze prace dotyczące dziejów Aleksandra w świecie irańskim: Berve, *Verschmelzungspolitik*; Altheim, *Weltgeschichte* I, 199–202; idem, *Alexander und Asien*; Tarn, *Alexander II*, 399–449; Badian, *Unity of Mankind*, idem, *Alexander in Iran*; idem, *Two Thrones and Heaven*; Eddy, *King is Dead*; Bielawski/Plezia, *Lettre*; Schachermeyr, *Alexander*; idem, *Alexander und die unterworfenen Nationen*; Goukowsky, *Essay*; Bosworth, *Alexander and the Iranians*; Wolski, *Séleucides et l'héritage d'Alexandre le Grand en Iran*; idem, *Alexander le Grand*; idem, *Alexandre le Grand: légende et réalité*; Hamilton, *Iranian Policy*; Briant, *Conquête territoriale*; idem, *Alexander*; Holt, *Alexander*; Fredricksmeyer, *Alexander and the Kingship of Asia*; Wiesehöfer, *Persis*; Olbrycht, *Beziehungen*; Wirth, *Brand von Persepolis*. Momigliano, *Hochkulturen*, 146–176, niewiele miejsca poświęca czasom Aleksandra. Nowe studium M. Brosius (*Alexander and the Persians*) mało wnosi do dyskusji. Z prac w języku polskim warto wskazać na interesujące rozważania Konecznego (*Cywilizacja bizantyńska*, 41–49) oraz na Składankę, *Historia Persji*, 168ff.

²⁰ Zob. definicję i dzieje terminu „Hellenismus” w KLH, 1ff.

²¹ Por. ostatnio Wolski, *Seleucid and Arsacid Studies*, 8ff. Zob. też idem, *Widerstandsbewegung gegen die Makedonenherrschaft*.

²² Przykładowo Brosius, *Alexander*, 193 ocenia Aleksandra w następujący sposób: „The celebration of Greek religious festivals and banquets were an expression of Macedonian domination over the Persian noble class”. W tym nielogicznym wywodzie (dlaczego greckie uroczystości miałyby być wyrazem macedońskiego triumfu?) pobrzmiewa echo koncepcji marksistowskich na temat „dominacji klasowej”.

Koncepcje takie mają wpływ na ocenę polityki Aleksandra wobec Irańczyków, dlatego też są w niniejszej pracy odniesienia także i do nich. Jest jeszcze inna, daleko idąca supozycja: w pracach wielu specjalistów zaciera się różnice między Macedończykami a Grekami w epoce Aleksandra i Diadochów. W tym ujęciu Macedończycy i Grecy tworzyli jeden naród i uprawiali w Azji „Hellenisierung der Barbaren”²³. Nie ma jednak dowodów dla świadomej polityki hellenizacji za Aleksandra²⁴. Dokładne badania nad źródłami zaprzeczają też twierdzeniu, jakoby Grecy i Macedończycy byli jednym ludem w epoce Aleksandra, i – chociaż ich pochodzenie było zapewne wspólne z częścią plemion greckich – w IV wieku traktowały się nawzajem jako odrębne narody. Bez tłumacza porozumiewanie się było niemożliwe. Decydujące były – mimo pewnego stopnia hellenizacji elity macedońskiej – różnice kulturowe²⁵.

Jedna z głównych trudności dotyczących badania polityki Aleksandra wobec Azjatów, a zwłaszcza wobec Irańczyków, dotyczy terminologii: takie pojęcia jak „fusion”, „Verschmelzung” etc., zawierają w sobie często liczne, daleko idące supozycje. Dlatego też stosowanie ogólnych określeń tego rodzaju powinno być ostrożne i należy je zawsze ściśle definiować²⁶.

C. Irańczycy i iranizacja

W niniejszym studium występuje termin „Irańczycy”, który należy bliżej zdefiniować, aby uniknąć nieporozumień. Nowoperski termin *Īrān* wywodzi się od średnioperskiej formy *Ērān* (partyjskie *Aryān*) w złożeniu *Ērānšahr* (partyjskie *Aryānšahr*), poświadczonej po raz pierwszy na monetach i w napisie

²³ Zob. Beloch GG IV, 1, 11–10, 253 i passim. Beloch formułuje absurdalny wniosek: „So konnte Alexander bei Arbela vollenden, was einst Themistokles bei Salamis begonnen hatte, und auf den Trümmern der Persermacht erhob sich die griechische Weltherrschaft” (ib. 10). U źródła takiej ahistorycznej wizji znajdują się propagandowe koncepcje piewców pruskiej statolatrii, poczynając od J. G. Droysena, widzących w antycznych Macedończykach i Grekach odpowiednik Prusaków i Niemców XIX wieku. Świetne studium na temat wpływu ideologii pruskiej na historiografię niemiecką daje Thomas, *Makedonien und Preußen*.

²⁴ Borza, *Ethnicity*, 25.

²⁵ Zob. Badian, *Greeks and Macedonians*; Borza, *Greeks and Macedonians*; Anson, *Discrimination and Eumenes of Cardia*; idem, *The Meaning of the Term Macedones*; Adams, *Historical Perceptions of Greco-Macedonian Ethnicity in the Hellenistic Age*. Dla Isokratesa Macedończycy jako nie-Grecy i barbarzyńcy nadawali się do despotycznych rządów (Isokr. 5.106–8; cf. Badian, *Greeks and Macedonians*, 42f.). Platon i Arystoteles traktowali Macedończyków jak barbarzyńców, podobnie jak Scytów i Traków (Plat. *Gorg.* 471; Arist. *Pol.* 1311 b 9–17 i 1324 b 15–17). Nie jest przypadkiem, że w *Polityce* Arystoteles tylko raz wspomina swego protektora Filipa II (Pol. 1311b 2), co dowodzi, że Macedonia nie była przezeń zaliczana do sfery „cywilizowanego” świata greckiego.

²⁶ Por. uwagi Hamiltona (*Iranian Policy*, 467).

przy reliefie z Naksz-i Rustam króla Ardaszira I (224–240). *Ērānšahr* to „państwo” lub „lud Ariów” (*arya*), przy czym pierwszy element to dopełniacz liczby mnogiej od średnioperskiego *ēr*, zaś człon *šahr* pochodzi od staroperskiego *xšaθra* („potęga, państwo”). Terminy *ērān* i *ēr* pojawiają się odtąd w tytułach królów sasanidzkich (*šāhān šāh Ērān ud Anērān*, czyli „król królów Ērānu i nie-Ērānu”, formuła wprowadzona przez Szapura I, następcę Ardaszira I) oraz w tytułach dostojników, np. *Ērān-spāhbed* „marszałek Iranu”²⁷. *Ērān* oznaczał wówczas zasadniczo Irańczyków, ale termin zaczął być używany dla określenia imperium Sasanidów (226–651) jako skrót od *Ērānšahr*. Wyraz *Ērān* bierze początek od staroperskiego *ariya-* (awestyjskie *airiia*) < *arya „aryjski” (staroindoirańskie *Arya*), będącego samookreśleniem „aryjskich”, czyli indoirańskich plemion²⁸. Pierwotnie termin *ariya-* to głównie określenie etniczne. W takim sensie występuje określenie *ariya* w *Aweście*²⁹.

W okresie Achemenidów (550–330) i w epoce hellenistycznej istniały pojęcia odnoszące się do części lub nawet ogółu ludów irańskich. Achemenidzi określali się w swoich inskrypcjach nie tylko jako Persowie, ale też jako *Ariya* „Ariowie” oraz *Ariya čiča* „pochodzenia aryjskiego”³⁰. Tak więc w napisach Dariusza I (522–486) i Kserksesa (486–464) pojawia się termin *Ariya* jako określenie ludu, z jakiego pochodzili. *Ariya* to także nazwa języka inskrypcji (DB IV 88–89). Poczucie przynależności do Persów stało jednak za Achemenidów na pierwszym planie³¹. Istniał wówczas jeszcze jeden ważny czynnik, który łączył różne ludy irańskie – wspólne tło kulturowe i religijne, w tym kult boga Ahura Mazdy³². W inskrypcji Dariusza z Bisutunu mowa jest o Ahura Maździe jako „bogu Ariów/*ariya*” (DB IV, 60 i 62 oraz odpowiednie fragmenty wersji elamickiej).

Termin *ariya* pojawia się także poza głównym zasięgiem języka perskiego. W jednym z tekstów armeńskich Ahura Mazda/Aramazd określony jest jako *art*³³. Wiele mówiące jest świadectwo z inskrypcji kuszańskiej z Rabatak w Afganistanie (II wiek po Chr.), gdzie jej baktryjski język określony jest jako „aryjski”³⁴.

W przekazach autorów greckich występują informacje o istnieniu ogólnego terminu *Arioi*/*Ἀριοι* dla Irańczyków za Achemenidów i później³⁵. Mimo że

określenie *Ariya/Arioi* istniało w epoce staroperskiej, to jednak na pierwszym planie pojawiają się nieustannie terminy oznaczające konkretne ludy. Pisarze greccy V–IV wieku przed Chr. – Herodot, Ktezjasz, Ksenofont, Deinon i inni – piszą głównie o Persach i Medach, ale znają też inne pokrewne ludy irańskie, takie jak Baktrowie, Sogdowie czy Partowie.

Nie odbiega od powyższego schematu sytuacja w okresie hellenistycznym, czyli po podbojach Aleksandra w Azji, i za Arsakidów. U historyków Aleksandra pojawiają się wskazówki dotyczące istnienia wspólnoty irańskiej. U Kurcjusza Rufusa Hyrkańczycy, Baktrowie, Sogdowie, Dahowie, Massageci i Sakowie określani są jako ludy tego samego pochodzenia, przeciwstawione Macedończykom: *Illi enim eiusdem nationis sunt, nos alienigenae et externi*³⁶. Najczęściej jednak używano nazwy najpotężniejszego wówczas ludu irańskiego, czyli Persów, dla określenia ogółu Irańczyków: jest to reguła u Arriana, Kurcjusza Rufusa, Diodora, Justyna i Plutarcha. Pojawiają się ponadto terminy typu *barbaroi*, *enchorioi* oraz konkretne nazwy ludów irańskich, takie jak Baktrowie, Sogdowie, Dahowie etc. Ale z drugiej strony używa się też określenia „Persowie” w węższym znaczeniu, tj. dla mieszkańców Persydy (dzisiejszy Fars)³⁷.

W fazie hellenistycznej są dowody w przekazach greckich i chińskich na istnienie językowej wspólnoty irańskiej od Persydy po Sogdianę. Poświadcza to zwłaszcza Strabon: „Persowie, Medowie, Baktrowie i Sogdowie mówią niemal tym samym językiem” (*ὁ μὲν ὅλων ττοι παρὰ μικρόν*)³⁸. Istniały oczywiście różne dialekty³⁹, ale można było się porozumieć. Sam Strabon w nawiązaniu do Eratosthenesa i pośrednio przekazów epoki Aleksandra używa także terminu *Ariane*, który w szerokim sensie był stosowany dla wszystkich wymienionych ludów, w węższym zaś odnosił się do krajów wschodniego Iranu między Wielką Pustynią Słoną a doliną Indusu. Przekazy chińskie zgadzają się dokładnie z danymi Strabona. Wedle nich w Azji Środkowej i wschodnim Iranie mówiono

dobrze poświadczony w epoce Aleksandra. Herodot (I.101) wymienia także plemię *Arizantoi* jako część znanego ludu Medów. Jest w jego nazwie element *Ariya*. Cf. Gall, *Persische und medische Stämme*, 277.

³⁶ Curt. 6.3.9–10. Kurcjusz Rufus dodaje jeszcze Indów, co niekoniecznie musi wynikać z uproszczenia. Należy przypomnieć, że Indowie z terenów przylegających do satrapii Baktrii byli przez Achemenidów faktycznie zaliczani do Irańczyków. I tak pod Platejami walczyli indyjscy żołnierze w doborowych oddziałach Mardoniosa między Scytami i Baktrami (Hdt. 9.31; 8.113). Byli to przypuszczalnie Gandarowie. Cf. trafne spostrzeżenie Badiana, *The King's Indians*, 213: „It seems that they practically counted as Iranians”. Także pod Gaugamelą Indowie walczyli obok Baktrów, biorąc udział w zacieklej bitwie konnicy (Arr. 3.8.3; 3.14.5f.). Silne były związki irańskiej Arachozji z Indiami, zob. Vogelsang, *Arachosia*; idem, *Rise and Organisation*. Można poza tym przypuszczać, że ówczesni Indowie oraz Irańczycy byli świadomymi wspólnych tradycji kulturowych świata indoirańskiego, zob. Yarshater, *Iranian Common Beliefs*, 343ff.

³⁷ Przykładowo Arr. 3.24.3 (przeciwstawienie Persów Baktróm).

³⁸ Strab. 15.2.8

³⁹ Schmitt, *Die iranischen Sprachen*, 5.

²⁷ Gnoli, *Iran: Vorgesichte*, 19f.

²⁸ MacKenzie, *Ērān*.

²⁹ Benveniste, *La vocabulaire des institutions indoeuropéennes* I. 370.

³⁰ Schmitt, *Die iranischen Sprachen*, 2.

³¹ Gnoli, *Idea of Iran*, 176.

³² Szerzej o tym Yarshater, *Iranian Common Beliefs*. Por. też Boyce, *History of Zoroastrianism* II; Curtis, *Mity perskie*.

³³ Schmitt, *Zu dem „arischen Ahuramazdā”*.

³⁴ Sims-Williams, *New Bactrian Inscription*, 83.

³⁵ Herodot (7.62) pisze, że Medowie byli niegdyś zwani *Arioi* (Ἀριοι). Oprócz tego zna lud *Arioi* w kraju Areia nad rzeką Harirud (Hdt. 7.66; por. Aisch. *Choeph.* 423). Lud ten zresztą jest

wieloma językami, które jednak są „ogólnie takie same, zaś ludzie rozumieją się łatwo”⁴⁰. O Ariach mówi fragment Eudemosa z Rodos, przytoczony przez Damaskiosa⁴¹. Diodor Sycylijski (I wiek przed Chr.) umieszcza Zaratusztrę „u Arianoi”⁴².

Jak już powyżej wspomniano, w sensie politycznym termin *ariya* i pokrewne jest poświadczony pewnie dopiero od okresu pierwszych Sasanidów⁴³. Pojmowali oni *Ērānšahr* jako państwo „aryjskie” (*ēr*) oraz „mazdejskie” (*mazdēšn*)⁴⁴. Polityczna koncepcja Iranu pojawiła się po upadku Sasanidów z całą mocą w epoce mongolskiej⁴⁵.

Podsumowując, w okresie Achemenidów, za Aleksandra i w epoce hellenistycznej istniała na obszarze Wyżyny Irańskiej i Azji Środkowej wspólnota ludów określanych mianem irańskich. Miała ona charakter nie tylko etniczny i językowy: zbliżone były też kultury religijne, a także liczne zwyczaje⁴⁶. W takim sensie – etnicznym, językowym i kulturowo-religijnym – terminy *Irańczycy* i *irański* są używane w niniejszej pracy. W owych czasach funkcjonował termin *Ariya* i jego pochodne, odnoszące się do ludów irańskich, i będące prototypem dzisiejszych określeń *Iran* dla kraju i *Irańczycy* dla jego mieszkańców oraz dla całej grupy językowej. Kwestia terminologii jest ważna, bowiem wpływa ona niekiedy w bardzo dużym stopniu na ustalenia i koncepcje specjalistów⁴⁷.

⁴⁰ Han-shu 96A, 38A, Hulsewé, China in Central Asia, 136. Mowa jest o krajach na zachód od Ta Yüan (Fergana, choć wedle niektórych jest to rejon w Sogdianie) aż po An-hsi, czyli państwo Partów. Informacje te odnoszą się do końca II i I wieku przed Chr.

⁴¹ Damascius Diadochus: Dubitationes et solutiones in Platonis Parmenidem, ed. C.A. Ruelle, Paris 1889, 125bis, s. 322. Damaskios urodził się ok. 462 po Chr. Eudemos z kolei to uczeń Arystotelesa.

⁴² Diod. 1.94.2.

⁴³ Gh. Gnoli widzi tutaj sztuczną koncepcję, wynalazek nowych królów i kapłanów (Iran: Vorgeschichte und Entwicklung einer Idee). Jeśli jednak termin *Ariya/Arya* użyty został przez pierwszych Sasanidów w sensie politycznym, to można przypuszczać, że także wcześniej, w epoce panowania partyjskich Arsakidów, nieobce były mu konotacje polityczne.

⁴⁴ Koncepcja ta według Gh. Gnoli została przez Sasanidów przesunięta także i na przeszłość. Wydaje się, że ten obraz jest chyba zbyt schematyczny, gdyż Gnoli niewiele odnosi się do dziedzictwa Arsakidów. Ideologia Ardaszira I i Szapura I nie wzięły się znikąd, główne jej elementy wynikały z rywalizacji z Arsakidami o pozycję dominującą w kraju „Ariów”, nie były zaś całkowicie nowym wynalazkiem Ardaszira.

⁴⁵ Pokazały to studia: Krawulsky, Das Reich der Ilhāne; Fragner, Die „Persophonie”. Regionalität, Identität und Sprachkontakt in der Geschichte Asiens; idem, Der politische Begriff „Iran“ in der Neuzeit und seine historischen Wurzeln.

⁴⁶ Może raczej ma Wilhelm Geiger, który termin *ariya* widzi jako odpowiednik nazwy *Hellas* dla różnych plemion greckich (Ostiranische Kultur im Altertum, 168).

⁴⁷ Zamieszania w terminach nie ustrzegła się M. Brosius, Alexander, używając słowa „Persians” często w znaczeniu nie innym niż „Iranians”, np. pisząc o epigonach, którzy prawdopodobnie w ogóle nie byli Persami, lecz Irańczykami z innych prowincji. Dla Brosius (Alexander, 169, przyp. 1) Persowie to: „the Persian ruling class who were members of the royal family or members

Podczas pobytu w Iranie i Azji Środkowej Aleksander dokonał licznych przełomowych reform, które zmieniły jego koncepcję władzy w imperium, jego armię, zwyczaje, a nawet strój. Między innymi przejął on insygnia królewskie Achemenidów oraz ich ceremoniał dworski, zaś do elitarnych formacji armii wcielał coraz większe liczby Irańczyków. Mówienie w przypadku tych zmian o „orientalizacji” jest niedokładne, termin ten odnosi się bowiem ogólnie do tradycji wschodnich (w tym do babilońskich, fenickich i anatolijskich). Istotnie wiele z nich Aleksander cenił, wystarczy wymienić część dla babilońskiego Marduka czy elementy orientalne w mennictwie Aleksandra, gdzie pojawia się bóg Baal. W niniejszej pracy chodzi jednak w pierwszym rzędzie o świat irański, a nie ogólnie orientalny, i o rolę tradycji irańskich i Irańczyków, a nie ogółu Azjatów i innych ludów Wschodu. Termin „persjanizacja” jest z kolei zbyt wąski. Aleksander w wielu aspektach przejmował tradycje związane głównie z Persami, gdyż byli oni ludem dominującym w imperium Achemenidów. Ale koncepcja władzy Aleksandra i jego proirańskie innowacje wykraczały daleko poza krąg Persów, zostały zresztą proklamowane po raz pierwszy we wschodnioirańskiej Parthai (330), daleko od Persydy, a następnie wzbogacone i rozwinięte w Baktirii i Sogdianie, irańskich krajach w Azji Środkowej. Dopiero później Aleksander włączył Persydę w pełni do swej nowej polityki. Strój, jaki przyjął Aleksander w 330 roku, był zasadniczo pochodzenia medyjskiego, a nie perskiego. Z tych wszystkich względów termin „iranizacja” wydaje się być najodpowiedniejszym dla określenia wpływu irańskiego na koncepcje polityczne i działania Aleksandra, a także dla proirańskiej polityki Aleksandra. W przekazach grecko-rzymskich pojawiają się pochodne wyrazu βαρβαριζω, oznaczające naśladowanie zwyczajów „barbarzyńskich” i języka „barbarzyńców”, domyślnie chodziło głównie o „Persów”, czyli Irańczyków, często nie bez negatywnych konotacji⁴⁸. Rzadziej pojawiał się termin περσιζω⁴⁹.

of the Persian nobility”. Ale czy choćby Persowie spoza „nobility” nie zasługiwali na to miano? Pozy tym trudno nazwać Persami przedstawicieli elit lokalnych. W jej rozważaniach pojawia się przykładowo (ib., 190) Satibarzanes z Arei jako Pers, co jest błędne. Podobnie Bessos, choć spokrewniony z Achemenidami, nie był Persem, lecz Baktrem, zaś Oksyartes, ojciec Rhoksany, pochodził z Sogdiany.

⁴⁸ Por. „barbarzyńskie” zwyczaje i język Peukestasa (Arr. 6.30.2) oraz rzekomo nowe „barbarzyńskie” obyczaje Aleksandra przy picu trunków na ucztach (Arr. 4.8.2). Problemy jednoznacznej terminologii (wraz z terminem μηδίζω), ale głównie dla epoki przed Aleksandrem porusza Tuplin, Medism and its Causes. Świetne analizy daje Wolski, Médismos; idem, Les Grecs et les Ioniens au temps des guerres médiques.

⁴⁹ Oznaczał on „mówić po persku, naśladować Persów, sprzyjać Persom”. Był on częściowo jednoznaczny z βαρβαριζω, co w odniesieniu do Peukestasa stosuje Arr. 7.6.3. Podobnie Strab. 11.11.8 pisze o imitowaniu perskich zwyczajów przez Sigynnów. W źródłach przed Aleksandrem περσιζω miało głównie konotacje kulturowo-językowe, a nie polityczne, cf. Graf, Medism, 20. Przykładowo w Xen. An. 4.5.34 περσιζοιτος oznacza tłumacza znającego perski.

CZĘŚĆ I

Aleksander w Iranie i Azji Środkowej

1.1. Aleksander III Macedoński i Dariusz III Achemenida

Kiedy Aleksander przeprowadzał się w 334 roku przez Hellespont do Anatolii, zaczął się nowy etap w historii zarówno Bałkanów, jak i Azji Zachodniej. Macedonia i Persja stanęły do boju o hegemonię, który stał się dla imperium Achemenidów walką o przetrwanie.

Odkąd macedoński król Amyntas I około 510 roku poddał swój kraj Persom, Macedończycy i Irańczycy nie byli sobie obcy¹. Achemenidzi panowali nad Macedonią i Tracją aż po 479 rok, przy czym epoka ta zaznaczyła się mocno w historii Bałkanów, wpływając w decydujący sposób na konsolidację miejscowych ludów. Inwazja Persów doprowadziła pośrednio do zjednoczenia Macedonii i wzrostu znaczenia plemion trackich, gdyż siły Achemenidów złamały potęgę dominujących wówczas w regionie Pajonów². Jednym z plemion bałkańskich, które najmocniej poparły Persów, byli macedońscy Bisaltowie³. Wydaje się, że mennictwo Bisaltów narodziło się wraz z nadejściem panowania perskiego, podobnie jak to było w Tracji⁴. Od tej pory Macedończycy wiele przejmowali w sferze gospodarczej i kulturowej z tradycji imperium Achemenidów, mimo że władza perska na Bałkanach została po niepowodzeniu inwazji Kserksesa obalona. Silne pozostały oddziaływania kulturowe i gospodarcze⁵. Persja Achemeni-

¹ Na temat Macedonii w VI–V wieku Ginouvès/Hatzopoulos et al. (eds.), Macedonia, 16ff.; Hammond/Griffith, History of Macedonia II; Borza, In the Shadow.

² Szerzej o tym Hammond, Starożytna Macedonia, 55f. Panowanie perskie na Bałkanach: Olbrycht, Notes on the presence, 132.

³ Bisaltowie: Thuk. 2.99; Strab. VII, frag. 11.

⁴ Na monetach (oktadrachmy) Bisaltów pojawiają się wyobrażenia wojownika z dwiema włóczniami i w kauzji stojącego obok konia (ok. 500–480), zob. Kraay/Hirmer, Greek Coins, pl. 125, no. 384. Na rewersach tych monet jest kwadratowe incusum. Wpływ achemenidzki na narodziny mennictwa w Tracji: Picard, Monnayages en Thrace à l'époque achéménide.

⁵ Relacje kulturowe: Bouzek/Ondřejova, Some Notes on the Relations of the Thracian, Macedonian, Iranian and Scythian Arts. Warto wskazać na silne wpływy irańskie na zwyczaje i sztukę sąsiadujących z Macedonią Traków w V–IV wieku, zob. Ebbinghaus, Rhyta in Thrace. Irańskie rytony, będące w imperium Achemenidów symbolem wysokiego statusu, były importowane do Tracji i naśladowane tam, występując w identycznej funkcji. Wydaje się, że tracki król Kotys imitował Persów w urządzaniu parków myśliwskich (*paradeisoi*), co może wynikać z informacji Theopomposa o *hestiatoria* (ap. Athen. 12.531e–f = FGrHist 115 F 31; w tym sensie Briant, Chasses, 232–235).

dów stanowiła także wzorzec w zakresie ustroju państwowego i zwyczajów. W szczególności dotyczy to Macedonii w okresie od Aleksandra I po Filipa II. Ten ostatni, budując swoją potęgę, imitował wiele instytucji znanych z imperium Achemenidów. Utrzymywał też intensywne kontakty dyplomatyczne z Persją⁶. Na dworze Filipa II gościli wygnańcy z imperium Achemenidów. Należał do nich Artabazos, satrapa Małej Frygii, który przebywał w Macedonii wraz ze swoim haremem (ok. 352–345)⁷. Był też Sisines, który pozostawał na dworze macedońskim za Filipa II i towarzyszył armii inwazyjnej Aleksandra⁸. Wreszcie znany jest pochodzący z Parthiai Amminapes jako emigrant z czasów panowania Artakserksesa Ochosa⁹. Obecność licznych Irańczyków na dworze Filipa II była świetną okazją do poznania zwyczajów i realiów irańskich.

1.1.1. Aleksander jako król Azji (*Basileus tes Asias*)

Inwazja na państwo Achemenidów miała być dla Aleksandra przede wszystkim wojną zdobywczą. Możliwe, że od początku nosił się on z zamiarem całkowitego podboju Persji, ale z oczywistych względów nie mógł dokładnie planować przebiegu wojny, i nie mógł też oszacować czasu jej trwania¹⁰. W wielkich bitwach nad Granikiem, pod Issos i pod Gaugamelą siły zbrojne Aleksandra pokonały armie Achemenidów. Potęgą macedońska łamała też opór twierdz takich jak Halikarnas, Tyr i Gaza. Wszystkie te wydarzenia są dobrze znane dzięki obfitym przekazom źródłowym i licznym opracowaniom¹¹. Należy bliżej przyjrzeć się innej kwestii, mianowicie problemowi koncepcji politycznych i ustrojowych Aleksandra, na których zasadzać się miało jego powstające imperium.

Po klęsce Dariusza III pod Gaugamelą, gdy Aleksander stanął u wrót Babilonii, Suzjany i Persydy, nieprzejednana i wroga dotąd postawa Persów i innych Irańczyków zaczęła zmieniać się¹². Wielu Irańczyków uznało wówczas, że Da-

⁶ Zob. Kienast, Philipp II; Badian, Two Thrones and Heaven, 16; Momigliano, Hochkulturen, 156; Olbrycht, Griechen und Perser. Philodem. Rh. 2.61 (ed. Sudhaus) podaje, że, Arystoteles ostrzegał Filipa przed perską monarchią (*basileia*) i perską sukcesją (*diadoche*). Dowodzi to zainteresowania Filipa ustrojem i sprawami Persji Achemenidów.

⁷ Diod. 16.52.3; Athen. 6.256. Zob. Kienast, Philip II, 20 (257).

⁸ Curt. 3.7.11. W szczegółach jego dzieje są niejasne, zob. Berve II, Nr 710.

⁹ Curt. 6.4.25; Arr. 3.22.1.

¹⁰ Motywy Aleksandra dla jego wojny przeciwko Persji są niezwykle sporne, to samo dotyczy jego celów militarnych i politycznych. Kwestie te omawiają: Lauffer, Alexander, 55f.; Austin, Alexander and the Macedonian Invasion of Asia; Seibert, Panhellenischer Kreuzzug (najnowsza i najbardziej wyczerpująca dyskusja problemu). Problemy te nie należą do zakresu niniejszej pracy.

¹¹ Przebieg walk armii Aleksandra z siłami Achemenidów przystępnie pokazuje Seibert, Eroberung; Bosworth, Conquest; Engels, Logistics; Lauffer, Alexander. Tam dalsza literatura.

¹² Skutki klęski pod Gaugamelą dla perskiej elity omawia Berve, Verschmelzungspolitik, 145f.; Wirth, Alexander zwischen Gaugamela und Persepolis; idem, Dareios und Alexander.

riusz stoi na straconych pozycjach, i że dalszy opór jest bezcelowy. Znamienny jest przykład Mazaia w Babilonie.

Przejęcie władzy przez Aleksandra w Babilonii może być traktowane jako próba jego politycznych intencji po Gaugameli. Babilon był jedną ze stolic imperium Achemenidów i pozostawał mocno powiązany z zachodnim Iranem. Przekazy klasyczne podają, że miasto poddało się bez oporu, i że jego mieszkańcy entuzjastycznie witali Aleksandra¹³. Wobec przewagi Aleksandra perski dostojnik Mazaia i Babilończycy zgodzili się poddać miasto bez walki. Taki zabieg kilkakrotnie powtarzał się w historii Babilonu i okupacja miasta przez Aleksandra niczym nie różni się w głównych elementach od tej przez asyryjskiego Sargona II w 710 roku czy przez Cyrusa Wielkiego w 539 roku. Nie ma też żadnych dowodów na to, że Babilończycy witali Aleksandra jako wyzwoliciela spod jarzma perskiego¹⁴. Aleksander – podobnie jak w Anatolii i Egipcie – oddał hołd lokalnym zwyczajom i kultom (zwłaszcza bogu Mardukowi), ale był tam postrzegany jako władca obcy¹⁵. Wjazd Aleksandra do Babilonu odbył się wedle ceremoniału perskiego – jak wizyta Wielkiego Króla Persji¹⁶. Należy podkreślić, że satrapą Babilonu został Pers Mazaia, który jeszcze niedawno mężnie walczył przeciwko Aleksandrowi pod Gaugamelą. Był on pierwszym znaczącym Irańczykiem, który przeszedł na służbę Aleksandra i otrzymał od niego wysoką godność.

Ważnym faktem wskazującym na tworzenie nowej koncepcji władzy Aleksandra na zdobytych obszarach było wprowadzenie przezeń tytułu „król Azji”. Jedynie Plutarch (Alex. 34.1) pisze o tym, że po zwycięstwie pod Gaugamelą/Arbelą Aleksander ogłosił się „królem Azji”, a władza Persów (ἄρχῃ ... Περσῶν) upadła. Była to najpewniej proklamacja samego Aleksandra. Możliwe, że Aleksander już wcześniej posługiwał się tytułem „króla Azji”, jak na to

¹³ Curt. 5.1.19–23; Arr. 3.16.3ff. Autorzy greccy twierdzą, że Persowie za Kserksesa zniszczyli Esagilę, co miało fatalnie wpłynąć na ich reputację w Babilonii (Arr. 3.16.4; Strab. 16.1.5; Diod. 17.112.3). Mniemanie to zostało podważone przez nowsze ustalenia, zob. Kuhrt/Sherwin-White, Xerxes's destruction.

¹⁴ Kuhrt, Alexander. W literackim dokumencie babilońskim z początku panowania Seleukidów – tzw. *Proroctwie Dynastycznym* – epoka perska jawi się jako okres rozkwitu, vide Grayson, Babylonian Texts, 24ff.

¹⁵ Trafną ocenę polityki Aleksandra w Babilonie prezentuje U. Scharrer (Seleukos, 119): „Es ist also offensichtlich, dass Alexander in Babylon zunächst als Nachfolger des persischen Königs, nicht jedoch als König von Babylon im traditionellen Sinne auftrat”; „In Babylon wurde er nicht als Befreier aufgefasst, sondern als neuer Fremdherrscher” (Seleukos, 123). Aleksander miał w tekstach babilońskich tytuł »króla krajów« (Sachs/Hunger, Astronomical Diaries I, nr 329, B obv.). Ale był nazywany »królem z kraju Hani«, a więc Macedonii (Sachs/Hunger, *op. cit.*, nr 328 LE; Kuhrt/Sherwin-White, Transition, 315–318). Wbrew twierdzeniu Fredrickmeyera, Alexander and the Kingship of Asia, 146, Aleksander nie był koronowany czy konsekrowany jako król w Babilonie.

¹⁶ Atkinson, Commentary II, 35. Warto zaznaczyć, że Aleksander wjechał do miasta na rydwanie (Curt. 5.1.23).

wskazuje list do Dariusza III wysłany po Issos¹⁷. Ale po sukcesie pod Gaugamelą, gdy siły Dariusza III były rozbite, Babilonia stała otworem, Persyda zaś miała jedynie dość słabą armię osłonową, wojna z królestwem Achemenidów była faktycznie rozstrzygnięta. To był właściwy moment dla oficjalnej proklamacji. Aleksander nie przyjął wówczas żadnych nowych insygniów władzy¹⁸. Tytuł „króla Azji” oznaczał roszczenie do władzy większej niż zasięg monarchii Achemenidów¹⁹. Przekazy wskazują bowiem na to, że Aleksander posługiwał się terminem Azja dla całego kontynentu²⁰.

1.1.2. W kolebce Achemenidów

Pod koniec 331 roku Aleksander zaatakował od strony Suzjany Persydę (późniejszy Fars)²¹. Na jej granicach, przy tzw. Perskich Wrotach, napotkał silny opór armii perskiej, która złamała pierwszy atak macedoński²². Dopiero niespodziewane przejście na tyły Persów dało Aleksandrowi szansę na pokonanie wroga²³. Po zwycięstwie przy Perskich Wrotach Aleksander napotkał silne gniazda oporu w Persydzie²⁴. Mimo że miasto Persepolis poddało się bez walki, zostało ono splądrowane²⁵. Zabito licznych Persów, wielu też popełniło samobójstwo²⁶. Tak rozpoczął się trwający od stycznia do maja 330 roku pobyt armii Aleksandra w Persydzie²⁷.

¹⁷ Arr. 2.14.8–9. Aleksander używa tam tytułu „pana” (*kyrios*) oraz „króla” (*basileus*) Azji.

¹⁸ Fredricksmeyer, Alexander and the Kingship of Asia, 142 sądzi, że Aleksander przyjął diadem królewski „at Arbela”, ale jest to czysta spekulacja – źródła nic o tym nie mówią.

¹⁹ Wedle Aleksandra królowie Persów i Medów nie panowali nawet nad ułamkiem Azji i dlatego nie mieli prawa zwać się Wielkimi Królami – Arr. 7.1.2–3. Faktycznie jednak imperium Aleksandra nie objęło całości ziem Achemenidów, w tym Armenii i większości Kapadocji.

²⁰ Źródła przytacza Fredricksmeyer, Alexander and the Kingship of Asia, 140, przyp. 7. Na temat terminu Azja Oost, Alexandrian historians and Asia, 265–282.

²¹ Cf. Mac Dermot/Schippmann, Alexander's March from Susa to Persepolis.

²² Diod. 17.68.2–4; Curt. 5.3.17–23, 4.3; Arr. 3.18.2–4.

²³ Diod. 17.68.4–7; Curt. 5.3.23–5.2; Arr. 3.18.4–9; Plut. Alex. 37.1–3. Vide: Heckel, Alexander at the Persian Gates, 168–174; Seibert, Eroberung, 105; Bosworth, Conquest, 90f.

²⁴ Diod. 17.69.1; Curt. 5.5.4. Cf. Plut. Alex. 37.1.

²⁵ Diod. 17.69.1; Curt. 5.5.1–2; 5.6.11.

²⁶ Diod. 17.70.1–6; Curt. 5.6.4–8. Plut. Alex. 37.3 mówi o wielkiej rzezi jeńców w Persydzie przeprowadzonej na rozkaz samego Aleksandra. Hamilton, Plutarch, 97 mniema, że chodzi o masakrę w Persepolis, jednak wydaje się, że Plutarch opisuje inne wydarzenie. Najwidoczniej Aleksander przybył do Persydy z zamiarem brutalnego spacyfikowania kraju. Masowe mordowanie jeńców z rozkazu Aleksandra jest kilkakrotnie poświadczane, wystarczy wskazać na rzeź jeńców w Indiach (Plut. Alex. 59.6).

²⁷ U Arr. 3.18.10–12 pobyt ten jest bardzo krótko odnotowany. Lepsze informacje dają: Plut. Alex. 37, a także Kurcjusz Rufus i Diodor, cytowani poniżej. Najlepsze opracowania dla

Pod koniec pobytu w kolebce Achemenidów Aleksander spalił pałace królewskie w Persepolis²⁸. Czyn ten wywołuje do dziś liczne kontrowersje. Przedmiotem sporu jest to, czy Aleksander celowo dokonał zniszczenia, czy też było ono raczej wynikiem nieprzemyślanej decyzji? Moim zdaniem spalanie pałaców na cytadeli Persepolis dobrze wpisuje się w ówczesną politykę Aleksandra w Persydzie i nie było przypadkowe. Samo miasto zostało już wcześniej splądrowane, chociaż poddało się bez walki. Stolica Achemenidów została zniszczona (aczkolwiek życie tam nie zamarło), wielkie pałace przestały być rezydencjami o charakterze królewskim (patrz aneks 5).

Ogólnie należy przyznać, że w czasie pobytu w Persydzie w roku 330 Aleksander nie dokonał żadnych przełomowych kroków w polityce wobec Persów i Irańczyków. Był co prawda w Pasargadai i widział tam grobowiec Cyrusa Wielkiego²⁹, ale nie podjął żadnej pozytywnej decyzji w sprawie następstwa po pokonanym Dariuszu. A Pasargadai było przecież kluczowym w wymiarze religijno-kultowym tradycyjnym miejscem koronacji Achemenidów³⁰. Irańskie insygnia królewskie przyjął Aleksander dopiero w Parthai w 330 roku. Będąc w Suzie i Persepolis, wielkich stolicach Achemenidów, Aleksander nie dokonał koronacji³¹. Jednoznaczna jest opinia Diodora (17.71.3): „Aleksander pielęgnował zacieklą wrogość do tubylców (*enchorioi*). Nie ufał im i zamierzał zniszczyć zupełnie Persepolis”.

pobytu Aleksandra w Persepolis w 330 roku: Schachermeyr, Alexander, 291; Wiesehöfer, Persis, 34ff.; Borza, Fire from Heaven; Sancisi-Weerdenburg, Alexander and Persepolis. Por. też Wheeler, Flames over Persepolis; Wirth, Brand von Persepolis; Bloedow/Loube, Alexander the Great „under fire” in Persepolis; Hammond, Archaeological and Literary Evidence for the Burning of the Persepolis Palace.

²⁸ Diod. 17.72.1–7; Curt. 5.7.3–7; Arr. 3.18.11–12; Plut. Alex. 38.1–7; Ps.-Kallisth. 2.17.9; Kleit. Fr. 11 (FGH Hist II B Nr 137, 745); Strab. 15.3.6.

²⁹ Curt. 5.6.10; Arr. 3.18.10. Głównym celem Aleksandra był skarbiec królewski. Arrian (6.29.9) stwierdza, że Aleksander miał zamiar zobaczyć grób Cyrusa, gdy tylko podbije Persję. Istotnie Strabon (15.3.7) poświadcza, że w ogrodzie pałacowym (*paradeisos*) Aleksander widział grób Cyrusa. Wedle tejże relacji, przytaczającej Aristobulosa, ten ostatni na prośbę króla wszedł do grobu i przyozdobił go. Ale sam Aleksander tam nie był, uczynił to dopiero w 324 roku.

³⁰ Plut. Artox. 3.1. Cf. Wiesehöfer, Persis, 36.

³¹ Aleksander usiadł co prawda na tronie Achemenidów, ale nie była to ceremonia koronacji: przekazy koncentrują się jedynie na tym, że tron był zbyt wysoki i Macedończyk nie dostawał stopami do ziemi. Dlatego posłużył się stołem Dariusza III jako podnóżkiem. Większość źródeł lokalizuje to zdarzenie w Suzie: Curt. 5.2.13–15; Diod. 17.66.3–5; Plut. De fort. 1.7. Jedynie Plut. Alex. 37.7 pisze o Persepolis: Być może jednak chodzi o dwa różne wydarzenia. Plutarch podaje nieco inne szczegóły (obok króla jest Demaratos, a nie Filotas i eunuch, jak w wersji Wulgaty). W żadnym razie nie można mówić o ceremonii, jak chcą niektóre opracowania, np. Badian, Two Thrones and Heaven, 19.

Z Persepolis Aleksander wyruszył do Medii, aby ostatecznie pokonać Dariusza III³². Strategia Wielkiego Króla była nieskuteczna: nie zdążył przygotować swej armii do walki, zaś Media nie broniła się. Wobec wieści o zbliżaniu się armii Aleksandra do Medii, Dariusz i jego siły rozpoczęły pośpieszny marsz w kierunku wschodniego Iranu. Niezdecydowanie i nieudolność króla spowodowały powstanie konfliktu w jego otoczeniu, dotyczącego dalszych działań. Uformowała się opozycja przeciwko Dariuszowi, na czele której stanęli Bessos i Nabarzanes, potentaci ze wschodniego Iranu³³. Gdy Aleksander zbliżył się na mały dystans do wycofującej się kolumny perskiej, Bessos próbował nakłonić Dariusza do dalszej ucieczki. Wielki Król prawdopodobnie był załamany i gotowy oddać się w ręce Aleksandra. Wtedy ludzie z otoczenia Bessosa, Satibarzanes i Barzaentes śmiertelnie ranili Dariusza³⁴. Bessos podążył do Baktirii, Nabarzanes zaś do Hyrkanii³⁵. Niedługo po śmierci Dariusza III Bessos ogłosił się w 330 roku Wielkim Królem jako Artakserkses, co dowodzi tego, że myślał o ratowaniu imperium Achemenidów³⁶. Tymczasem Aleksander odesłał ciało Dariusza do Persydy i kazał je pochować z honorami³⁷.

Śmierć Dariusza z rąk dostojników irańskich dawała Aleksandrowi możliwości kolejnych manewrów politycznych: nagle przeobraził się z prześladowcy w mściciela Dariusza. Jego rachuby polityczne były jasne: wojna miała stać się sprawiedliwą akcją przeciwko nowemu „uzurpatorowi” Bessosowi, a nie przeciwko Irańczykom³⁸. Tak zatem hasło zemsty za Dariusza miało ułatwić pozyskiwanie ludności rodzimej, ale faktycznie nie było poważnie brane we wschodnim Iranie. Z perspektywy wrogów Aleksandra i obrońców niepodległości krajów irańskich Macedończyk był niszczycielem imperium Achemenidów i sprawcą śmierci tysięcy Irańczyków ze wszystkich stron państwa nad Granikiem, pod Issos, pod Gaugamelą i w innych bojach. Oportunizm samego Aleksandra jako rzekomego mściciela Dariusza pokazuje jego stosunek do Nabarzanesa i Satibarzanesa, którzy zostali ułaskawieni przez króla³⁹.

³² Na temat tego etapu wojny: Bosworth, Conquest, 94ff. Oceny Dariusza: Nylander, Darius III – the Coward King; Badian, Darius III; Wirth, Dareios und Alexander.

³³ Curt. 5.9.2ff.

³⁴ Arr. 3.21.10.

³⁵ Curt. 5.13.13–18. Dariusz planował być może poddanie się po Gaugameli za cenę hołdu i korony dla części imperium – tak sądzi Badian, Conspiracies, 84f.

³⁶ Badian, Artaxerxes.

³⁷ Diod. 17.73.3; Arr. 3.22.1, 6; Plut. Alex. 43.7; Just. 11.15.15; Plin. NH 36.132.

³⁸ Nowy program Aleksandra przekazuje Curt. 6.3.17–18 w mowie króla. Szczegóły zmian w propagandzie Aleksandra analizuje Wiesehöfer, Persis, 40f. (częściowo bez odpowiedniego uwzględnienia proirańskich elementów).

³⁹ Nabarzanes: Curt. 6.5.23. Zob. Arr. 3.23.4; Itiner. Alex. 70; Satibarzanes: Arr. 3.25.1f.; Curt. 6.6.13, 20. Nie ma uzasadnienia twierdzenie Gehrke (Alexander, 63), że Aleksander „rächte den Tod des Vorgängers mit exemplarischer Härte”. W późniejszym wyeliminowaniu Artakserksesa Bessosa względem „zemsty” były częścią propagandy, pokonany władca stał się dla zwycięzcy kozłem ofiarnym.

1.2. Proirańska polityka Aleksandra – od Parthiai do Sogdiany

1.2.1. Przelomowe reformy w Parthiai – Aleksander admiratorem zwyczajów irańskich

Zjawisko iranizacji ceremoniału i dworu Aleksandra oraz początki jego celowej polityki proirańskiej wymagają gruntownej analizy źródeł. Chodzi tutaj o przyjęcie przez macedońskiego władcę irańskiego stroju, insygniów Achemenidów, irańskiego ceremoniału na dworze oraz dalsze innowacje (szczegóły zob. część 4). Najbardziej szczegółowe są dane Kurcjusza Rufusa. Według niego Aleksander dokonał reform ceremoniału w Parthiai⁴⁰. Tam Aleksander przyjął perskie insygnia, perski strój i niektóre perskie zwyczaje⁴¹. Wedle Justyna Aleksander po pobycie w Hyrkanii przyjął perski strój i perskie zwyczaje⁴². Reformy te poświadcza lakonicznie Diodor⁴³. Plutarch podaje w *Żywocie Aleksandra* wartościowe szczegóły o barbarzyńskim stroju i zwyczajach Aleksandra⁴⁴. Odnosi się on do tych kwestii także w piśmie *O szczęściu albo dzielności Aleksandra*⁴⁵. *Epitoma* z Metz podaje opis nowych insygniów i stroju Aleksandra⁴⁶. Wszystkie powyższe przekazy umieszczają reformy Aleksandra w Parthiai. Natomiast obraz wydarzeń u Arriana jest inny: nowy „barbarzyński” strój i zwyczaje Aleksandra pojawiają się u niego po raz pierwszy w dygresji przy okazji opisu pojmania Artakserksesa Bessosa w 329 roku⁴⁷.

Przyjęcie irańskiego stroju i irańskich insygniów władzy szło w parze ze zmianami struktury dworu Aleksandra i ceremoniału dworskiego. Król wprowadził pokłon zwany *proskynesis*, chociaż na razie był on zapewne ograniczony faktycznie do Azjatów⁴⁸. Pojawili się szambelanowie irańscy organizujący audjencje, na czele których stanął Chares z Mitylene, piastujący perską godność zwaną *eisangeleus*/εἰσαγγελεὺς⁴⁹. Pojawili się w otoczeniu króla Irańczycy

⁴⁰ Kurcjusz Rufus opisuje pobyt Aleksandra w Hyrkanii, zwieńczony wizytą królowej Amazonek Thalestris (Curt. 6.5.24–32). Z Hyrkanii król pomaszerował do Parthiene (Curt. 6.5.32), gdzie dokonano reform.

⁴¹ Curt. 6.6.1–11.

⁴² Just. 12. 3.8–12. Było to po spotkaniu Aleksandra z królową Amazonek.

⁴³ Diod. 17.77.4–7; Diod. 17, arg. 1 γ'.

⁴⁴ Plut. Alex. 45ff.

⁴⁵ Plut. De fort. 1.8.

⁴⁶ ME 2: *diadema et tunicam mesoleucum et caduceum zonam(que) Persicam ceteraque ornamenta regia omnia, quae Darius habuerat*.

⁴⁷ Arr. 4.7.4.

⁴⁸ *Proskynesis* w 330 roku: Curt. 6.6.3; Plut. Alex. 45.1.

⁴⁹ Na temat tej achemenidzkiej funkcji: Hdt. 3.84; Diod. 16.47.3. Na temat Charesa Berve II, nr 820 (jako „Kamerherr” od ok. 330), oraz Schmitt, Chares.

wywierający wpływ na niego, należał do nich eunuch Bagoas, były ulubieniec Dariusza, teraz zaś faworyt Aleksandra⁵⁰.

Wśród innowacji Aleksandra pojawił się w 330 roku harem. Liczył on 365 lub 360 konkubin, w towarzystwie eunuchów⁵¹. Harem nie należał do tradycji macedońskiej i był kojarzony jednoznacznie z przepychem Persów i monarchią Achemenidów. Z arystokratów irańskich, którzy poddali się Aleksandrowi po śmierci Dariusza III, utworzono gwardię przyboczną wzorowaną na perskim modelu (*doryphoroi*), powołano też irańską straż dworską *rhabdophoroi* (patrz część 2).

W świetle przytoczonych danych nie ulega wątpliwości, że swe reformy polegające na przejęciu irańskich insygniów, elementów stroju, zwyczajów i instytucji Aleksander wprowadził w 330 roku w Parthiai⁵². Macedończycy wkroczyli tam, idąc z Hyrkanii kilka tygodni po śmierci Dariusza III, która nastąpiła w lipcu 330 roku⁵³. Wydaje się pewne, że reformy nie mogły być przeprowadzone w ciągu szybkiego marszu przez obcy kraj i nie zostały urzeczywistnione bez wcześniejszego planu. Obejmowały one wiele fundamentalnych kwestii i jest prawdopodobne, że innowacje wprowadzono w czasie dłuższego pobytu w Parthiai, prawdopodobnie we wschodniej części kraju. Możliwe, że stało się to w związku z budową pierwszej kolonii Aleksandra w Iranie – Aleksandropolis (zobacz część 3). Artakserkses Bessos i Aleksander przyjęli insygnia królewskie niezależnie od siebie. Ogólnie trzeba podkreślić, że w 330 roku w Parthiai Aleksander objawił się swoim irańskim i macedońskim poddanym jako admi-

⁵⁰ Bagoas: Plut. Alex. 67.8; Mor. 65C; Athen. 13.603B.

⁵¹ Curt. 6.6.8 podaje liczbę 360, którą często emenduje się na 365, cf. Atkinson, Commentary II, 203. Just. 12.3.10 nie podaje liczby konkubin. Diod. 17.77.6–7 utożsamia ich liczbę z liczbą dni w roku perskim. Rok ten liczył 365 dni (Curt. 3.3.10). Curt. 3.3.24 ocenia liczbę konkubin w haremie króla perskiego na 360, podobnie Plut. Artox. 27.2 oraz Dikaiarchos ap. Athen. 13.557B. W źródłach pojawia się jeszcze liczba 300 dla konkubin króla Persji (Herakleides apud Athen. 12.514B; przekaz zapewne zniekształcony). Oprócz wielkiej liczby nałożnic perski król miał kilka żon, vide Dandamaev, Courts, 356f. Konkubiny Dariusza III zostały pojmane w Damaszku przez Parmeniona. Na temat haremu Aleksandra: Atkinson, Commentary II, 203f.; Heckel w Yardley/Heckel, Justin, 205f.

⁵² Jako przykład zamieszania panującego w kwestii lokalizacji reform można przytoczyć opinie Brunta, Arrian I, 532. że wedle Diodora, Justyna i Kurcjusza innowacje wprowadzono w Hyrkanii, co jest błędne. Hyrkanie wymienia też Heckel, King, 215. Mniemanie, jakoby Aleksander dokonał reform dopiero po spotkaniu z Satibarzanesem w Susia, a zatem w Arei (Bosworth, Conquest, 99), zupełnie przeczy źródłom.

⁵³ Data śmierci Dariusza: Arr. 3.22.2, 6 (miesiąc Hekatombaion). Por. Lauffer, Alexander, 113. *Marmor Parium* datuje śmierć Dariusza na archontat Aristofona (FGrHist 239 B 6), co potwierdza datę Arriana. Hekatombaion odpowiadał w 330 roku lipcowi. Jednak Bosworth, Commentary I, 346, przyjmuje błąd u Arriana i datuje śmierć Dariusza na miesiąc Metageitnion, czyli sierpień 330 roku. Według Hamiltona, Policy, 473, reformy miały miejsce „in the autumn of 330, about six weeks after the death of Darius when Alexander had returned to Parthia from Hyrcania”. Podobnie Heckel w Yardley/Heckel, Justin, 203.

rator irańskich zwyczajów (ζηλωτῆς τῶν Περσικῶν νομῖμων)⁵⁴. Taka koncepcja monarchii i budowy imperium, odwołująca się do Irańczyków, doprowadziła jednocześnie do ostrego konfliktu króla z jego macedońskim zapleczem.

1.2.2. Polityka Aleksandra wobec Irańczyków w Azji Środkowej (329–327)

Na czele oporu antymacedońskiego stanął po śmierci Dariusza III satrapa Baktrii i Sogdiany Bessos, który był spokrewniony z Achemenidami⁵⁵ i który ogłosił się w Baktrii królem jako Artakserkses⁵⁶. Baktria i Sogdiana tworzyły odrębną satrapię w imperium Achemenidów⁵⁷. Była ona wielorako związana ze światem nomadów – Dahów, Massagetów i Saków⁵⁸.

Pościg za Artakserksesem Bessosem w Azji Środkowej przebiegał początkowo bez aktywnego oporu tubylców przeciwko armii Aleksandra (rok 329)⁵⁹. Szybki marsz Aleksandra przez rzekę Oksos do Sogdiany spowodował upadek morale w obozie Artakserksesa Bessosa. Jego sogdyjscy sojusznicy – Spitamenes, Datafernes i Katanes – zdecydowali się wydać króla w ręce Aleksandra⁶⁰. Dopiero po pojmaniu Artakserksesa Bessosa pojawiają się w źródłach informacje o pierwszych dużych starciach Macedończyków z Irańczykami⁶¹. Spitamenes i Katanes rozpowszechnili wieść, że Aleksander zamierza wymordować całą konnicę Baktrów. Wskazywali przy tym na okrucieństwo Aleksandra⁶². Wydaje się, że macedoński król źle ocenił gotowość Irańczyków środkowoazjatyckich do współpracy i nie dbał o dobry wizerunek armii macedońskiej, dopuszczającej się nieustannie ekscesów i grabieży. Odpowiedzią był zacięty opór, którego fala rozlała się po całej Azji Środkowej⁶³. Wobec nieprzejednanej postawy ludności rodzimej Aleksander postąpił tak, jak czynił często wcześniej: wprowadził metody okrutnego i masowego terroru, które miały szybko złamać ducha walki⁶⁴.

⁵⁴ Diod. 18.48.5.

⁵⁵ Arr. 3.21.5; 3.30.4; cf. Diod. 17.74.1.

⁵⁶ Diod. 17.74.2; 17.83.7; Curt. 6.6.13; Arr. 3.25.3.

⁵⁷ Baktria i Sogdiana były krajami o podobnej kulturze, cf. Briant, *Etat*, 204; Bloedow, *Horses*, 18, przyp. 8; Olbrycht, *Beziehungen*, 148–150.

⁵⁸ Olbrycht, *Beziehungen*, *passim*, szczególnie 151f.

⁵⁹ Ogólnie na temat walk w Azji Środkowej Holt, Alexander; Bloedow, *Horses*; Seibert, *Eroberung* 129ff.; Olbrycht, *Beziehungen*, 151–158; idem, *Parthia*, 32–38.

⁶⁰ Curt. 7.4.36–43; Arr. 3.29.6–7, 30.1–5.

⁶¹ Curt. 7.6.1–10; Arr. 3.30.6, 10f.

⁶² Curt. 7.6.13–15; Arr. 4.1.5.

⁶³ Holt, Alexander, 54ff.; Bloedow, *Horses*; Olbrycht, *Beziehungen*, 152f.

⁶⁴ Armia Aleksandra zabiła więcej niż 120 000 Sogdów w kampanii 329 roku, głównie nad Polytimotosem – Diod. 17, arg. κγ´.

Nie tylko Spitamenes walczył zaciekle w Sogdianie. Broniły się także tzw. skały, czyli niedostępne fortece górskie, szczególnie Skała Sogdyjska, gdzie władał Ariamazes (wedle Strabona niedaleko Oksosu), oraz Skała Sisimithresa/Chorienesa (w regionie Paraitakene). Na Skale Ariamazesa zgromadziło się około 30 000 ludzi, uciekających przed terrorem Aleksandra. Macedończyk próbował rokowań z Ariamazesem poprzez Kofena, syna satrapy Artabazosa. Nie przyniosły one efektu, ale żołnierze królewscy wdarli się dzięki ryzykownej wspinaczce skalnej na teren naturalnej fortecy. Mimo że Sogdyjczycy poddali się, Ariamazes i jego bliscy zostali ukrzyżowani⁶⁵. Nastąpiło to późną wiosną 328 roku, jeszcze przed zamordowaniem Kleitosa⁶⁶.

Wśród jeńców pojmanyh na Skale Ariamazesa była Rhoksana, córka sogdyjskiego księcia Oksyartesa⁶⁷. Jej uroda wywarła ogromne wrażenie na Macedończyku⁶⁸. Ojciec Rhoksany, słysząc o jej niewoli, poddał się Aleksandrowi⁶⁹. Wiosną 327 roku Aleksander przybył do siedziby Oksyartesa i poślubił Rhoksanę⁷⁰. Wśród historyków opinie na temat motywów Aleksandra w sprawie związku z Rhoksaną są różne⁷¹. Źródła zgodnie podkreślają, że Aleksander był zakonchany w Iranie⁷². Należy podkreślić, że gdyby Aleksander kierował się jedynie

⁶⁵ Curt. 7.11.1–8.1.1; Diod. 17, arg. κε´; Arr. 4.18.4–19.4; Strab. 11.11.4; Polyain. 4.3.29. Cf. Holt, Alexander, 61.

⁶⁶ Chronologia wynika z Curt. 7.11.1ff. Cf. Holt, Alexander, 133, przyp. 29. Datowanie Arriana 4.18.4 na wiosnę 327 roku jest fałszywe, chociaż wielu badaczy opiera się na nim (Schachermeyr, Alexander, 353f.). Bosworth, *Conquest*, 113, sugeruje lato 328 roku.

⁶⁷ Arr. 4.20.4. Przeważnie sądzi się, że Rhoksana była Baktryjką. Faktycznie należy ją uważać za Sogdyjkę. Sisimithres/Chorienes oraz Oksyartes, ojciec Rhoksany, panowali na sąsiadujących ze sobą terenach w Sogdianie. Obydwaj skapitulowali przed Aleksandrem, ale zyskali łaskę króla. Oksyartes i Rhoksana jako Sogdowie: Badian, *Alexander in Iran*, 456; Holt, Alexander, 66f. Schmitt, *Oxyartes*, uważa tego księcia za Baktra (na podstawie Arr. 4.18.4; 7.4.4; Deksippos, *FGrHist* 100, F 8, 5).

⁶⁸ Przekazy nie są zgodne, kiedy Aleksander po raz pierwszy zwrócił uwagę na Rhoksanę. Wedle Arr. 4.19.5 król, ujrawszy ją pośród jeńców ze skały Ariamazesa, zakochał się od pierwszego wejrzenia. Curt. 8.4.23ff. oraz Plut. *Alex.* 47.7 umieszczają pierwsze spotkanie Aleksandra z Rhoksaną dopiero w czasie uczt u Oksyartesa zimą lub wiosną 327 roku. Wersja Arriana jest logiczniejsza – mało prawdopodobne jest, że Aleksander poznał Oksyartesa, ojca Rhoksany, niedługo po zdobyciu Skały Sisimithresa, a nie poznał wtedy jego córki. Ponadto decyzja o ślubie nie mogła zapaść z dnia na dzień, co sugeruje wersja Kurcjusza.

⁶⁹ Arr. 4.20.4.

⁷⁰ Ślub Aleksandra z Rhoksaną: Curt. 8.4.21–30; Diod. 17, arg. λ´; Arr. 4.19.5f.; Plut. *Alex.* 47.7f.; Plut. *De fort.* 1.11 (Mor. 332E), 2.6 (Mor. 338D); Strab. 11.11.4; ME 28–31. Cf. Lauffer, Alexander, 134. Ceremonia odbyła się po tym, gdy w czasie operacji w Sogdianie zimą 328/327 wojska Aleksandra poniosły dotkliwe straty wskutek mrozu i ciężkich warunków (Curt. 8.4.1–17). Macedończyków uratowała pomoc Sisimithresa (Curt. 8.4.19–20).

⁷¹ Hampl, Alexander, 50: „Akt wilder Leidenschaft”. Wedle Tarna, Alexander I, 76, było to małżeństwo polityczne.

⁷² Arr. 4.19.5; Curt. 8.4.24–5; Plut. *De fort.* 2.6 (Mor. 338D).

motywami uczuciowymi, nie musiałby oficjalnie poślubić Rhoksany, aby żyć z nią. Mogła bowiem zostać jego konkubina i występować w roli takiej jak dotychczas Barsine⁷³. Aleksander zdecydował się jednak uroczystie poślubić Rhoksanę i nadał temu wydarzeniu charakter aktu o ogromnym wymiarze politycznym⁷⁴. Na to wskazuje choćby rytuał wspólnego spożycia kawałków chleba przez Aleksandra i Sogdów. Był to bowiem zwyczaj lokalny, sogdyjski⁷⁵. Związek króla z Rhoksaną miał przyczynić się do pojednania i ściślejszego powiązania Macedończyków i Irańczyków⁷⁶. Dla Irańczyków ślub był dowodem, że Aleksander zmienił swą politykę wobec nich na pojednawczą i pokojową⁷⁷. Już w 326 roku ze związku Aleksandra i Rhoksany narodził się syn, który jednak rychło zmarł⁷⁸. Duża część hetairów była przeciwna małżeństwu Aleksandra z kobietą z podbitego ludu. Jednak po śmierci Kleitosa nikt nie odważył się otwarcie sprzeciwić królowi⁷⁹. Oprócz Aleksandra także wielu spośród jego macedońskich hetairów poślubiło wówczas irańskie arystokratki⁸⁰.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w polityce Aleksandra w Azji Środkowej dokonał się w okresie 329–327 zupełny przełom. Polityka terroru (*andrapodismos*) okazała się nieskuteczna. Od początku Aleksander próbował akcji dyplomatycznych, ale nie zawsze, gdy starał się okazywać wielkoduszność i łagodne traktowanie przeciwników, napotykał zrozumienie⁸¹. Z biegiem czasu polityka pojednania przyniosła owoce. Już w czasie krwawych walk 329 roku Aleksander ułaskawił 30 sogdyjskich dostojników i kilku z nich przyjął do swojej gwardii przybocznej⁸². W 328 roku zawarł kompromisowy układ z Oksyartesem. Ten przełomowy akt podzielał na Sogdów skuteczniejszej, niż terror militarny. Za przykładem Oksyartesa poszli bowiem inni książęta sogdyjscy, w tym Cho-

⁷³ Barsine była córką Artabazosa, która w tym czasie urodziła Aleksandrowi syna Heraklesa – Diod. 20.20.1. Iust. 15.2.3 sugeruje późniejszą datę, ale jest to mało prawdopodobne. Na temat Barsine Berve II, nr 206.

⁷⁴ Tak słusznie ocenia ślub Aleksandra z Rhoksaną Plut. Alex. 47.7.

⁷⁵ Curt. 8.4.27: chleb pokrojono mieczem. Kurcjusz nazywa rytuał „macedońskim”, ale wynika to raczej z tendencyjności źródła, jakim się posłużył, czyli Kallisthenesa. Kallisthenes jako źródło: Renard/Servais, A propos du mariage d'Alexandre et de Roxane, 29ff. V. Schwarz, Feldzüge, 82, nazywa rytuał baktryjskim, przytaczając paralele etnograficzne z XIX wieku. Jako rodzimy azjatycki identyfikuje go Lauffer, Alexander, 134, jako „irański” Badian, Alexander in Iran, 456.

⁷⁶ Curt. 8.4.25: *ut diceret ad stabiliendum regnum pertinere Persas et Macedones conubio iungi: hoc uno modo et pudorem victis et superbiam victoribus detrahi posse*.

⁷⁷ Plut. Alex. 47.8.

⁷⁸ ME 70. Cf. Beynham, Metz Epitome, 70.

⁷⁹ Curt. 8.4.30.

⁸⁰ Diod. 17, arg. λ': τῶν φίλων πολλοὺς ἐπεισε γῆμαι. U Diodora *philoí* oznacza z reguły *hetairoi*, cf. Heckel, King, 205. Także ME 31 mówi o ślubach towarzyszy Aleksandra (*amici*) z Irankami.

⁸¹ Curt. 7.6.17f., 21–23.

⁸² Curt. 7.10.9.

rienes/Sisimithres⁸³. Podobnie jak Oksyartes zachował on władzę nad swoimi posiadłościami⁸⁴. W obliczu twardego oporu w Sogdianie Aleksander poszedł wreszcie na bezprecedensowy kompromis – poślubił irańską księżniczkę.

Ówczesny program polityczny Aleksandra formułuje trafnie Plutarch: Aleksander zaczynał dostosowywać swój sposób życia (*diaita/díaita*) „jeszcze bardziej” do zwyczajów tubylców (*epichoroi/ἐπιχωρίοι*), czyli Irańczyków. Sądził on, że polityczną stabilizację można osiągnąć raczej z fuzji (*anakraisis/ἀνάκρασις*) i zgody (*koinonia/κοινωνία*) poprzez życzliwość i dobrą wolę (*eunoia/εὐνοία*), aniżeli poprzez użycie siły⁸⁵. Stawało się coraz bardziej jasne, że w imperium Aleksandra Irańczycy mieli panować obok Macedończyków⁸⁶. Ci ostatni jednak nie byli gotowi łatwo pogodzić się z takim stanem rzeczy.

1.3. Macedońska opozycja wobec polityki Aleksandra

1.3.1. Opór Macedończyków w Parthiai i sprawa Filotasa

Proirańskie reformy Aleksandra w Parthiai spowodowały silny konflikt między królem a rzeszami jego macedońskich żołnierzy. Macedończycy wówczas po raz pierwszy zaczęli postrzegać Aleksandra jako władcę ulegającego „barbaryzacji” i przejmującego zwyczaje pokonanych „Persów”. „Perski przepych (*tryphe*)” króla był ostro krytykowany. Rdzeń armii, czyli weterani Filipa, otwarcie sprzeciwiali się innowacjom⁸⁷. To były narodziny zasadniczego sporu między armią macedońską a królem – konfliktu o stosunek Aleksandra do Irańczyków, o kształt armii, charakter jego władzy monarchicznej i charakter impe-

⁸³ Aleksander zaatakował Skalę Sisimithresa zimą 327 roku, niedługo przed kampanią indyjską. Decydującą rolę w poddaniu się Sisimithresa/Chorienesa odegrało pośrednictwo Oksyartesa. Skala Sisimithresa/Chorienesa: Curt. 8.2.19–33; Diod. 17, arg. κε'; Strab. 11.11.4 (lokalizuje ją w Baktrii, przeciwstawiając Skale Ariamazesa w Sogdianie). Cf. Holt, Alexander, 66 (lokalizacja koło Pendżykentu).

⁸⁴ Arr. 4.21.1–10.

⁸⁵ Plut. Alex. 47.5. Wydaje się, że fragment ten odnosi się głównie do reform w Azji Środkowej. Plutarch umieszcza tę dygresję wprawdzie przy końcu pobytu Aleksandra w Hyrkanii, ale wymienia dalej kilka wydarzeń z Azji Środkowej. Podkreślenie, że Aleksander jeszcze bardziej zaczął naśladować zwyczaje barbarzyńców, wskazuje na Azję Środkową, a nie Parthaię, gdzie rozpoczął się proces „barbaryzacji”. Po opisie programu Aleksandra w 47.5 następuje jako kontynuacja informacja o powołaniu epigonów, odnosząca się do 327 roku w Azji Środkowej. Ważna jest jeszcze inna okoliczność: reformy w Parthiai są opisane w rozdziale 45, tak więc fragment 47.5 odnosi się raczej do późniejszych lat w Baktrii i Sogdianie.

⁸⁶ Trafnie Gehrke, Alexander, 71: „Immer deutlicher wurde, dass Alexanders Reich vornehmlich auf zwei Säulen ruhen sollte, den makedonischen und den iranischen Adligen und Kämpfern”.

⁸⁷ Curt. 6.6.9–12; Iust. 12.4.1.

rium. Ze strony króla nie było w Parthiai otwartych represji – przeciwników pozyskiwał Aleksander podarkami⁸⁸. Kryzys miała chwilowo załagodzić zbliżająca się rozprawa z Artakserksesem Bessosem i jego stronnikami⁸⁹. Nie jest rzeczą przypadku, że konflikt odżył z całą siłą na nowo wtedy, gdy zakończono najcięższe walki w Arei, i gdy pojawił się dogodny moment na kontrakcję ze strony króla. W stolicy Drangiany, Frada, Aleksander doprowadził do śmierci Filotasa i ukarał wielu domniemych spiskowców⁹⁰. Aleksander wykorzystał sytuację, aby stłumić falę niezadowolenia w armii i jednocześnie usunąć Filotasa oraz zgnieść opozycję⁹¹. Główna linia sporu przebiegała teraz w sferze iranizacji Aleksandra i roli Irańczyków. Król zaczął jawić się konserwatywnym Macedończykom – a ci należeli często do zwolenników linii politycznej Parmeniona i Filotasa – jako władca obcy, negujący ojczyste zwyczaje i tradycje, dla niektórych wręcz zaprzaniec. Formułuje to dobitnie Justyn: „Najbardziej drażnił go fakt, że bliscy mu ludzie szargali jego cześć w rozmowach, uważając go za burzyciela obyczajów jego ojca Filipa i ojczyzny”⁹². I dodaje, że to były powody egzekucji Parmeniona i Filotasa⁹³. Sprawie Filotasa towarzyszyła fala egzekucji i samobójstw⁹⁴. Dla nieposłusznych utworzono oddział karny⁹⁵.

Począwszy od sprawy Filotasa we wszystkich wielkich aferach dworskich i domniemych oraz prawdziwych konspiracjach przeciwko Aleksandrowi ważną, a często nawet decydującą rolę odgrywał problem „barbaryzacji” króla;

⁸⁸ Diod. 17.78.1; Curt. 6.6.11.

⁸⁹ Tak Curt. 6.6.12.

⁹⁰ Źródła do sprawy Filotasa: Curt. 6.7.1–7.2.38 (najpełniejsza relacja); Diod. 17.79–80; Arr. 3.26–27; Plut. Alex. 48f.; Iust. 12.5.1–8; Strab. 15.2.10. Literatura: Badian, Parmenio; Seibert, Alexander, 140f.; Rubensohn, Philotas Affair; Goukowsky, Essai 2, 118–134; Bosworth, Conquest, 101–104; Atkinson, Commentary II, 212–246; Badian, Conspiracies, 64–69; Heckel, King, 216–218.

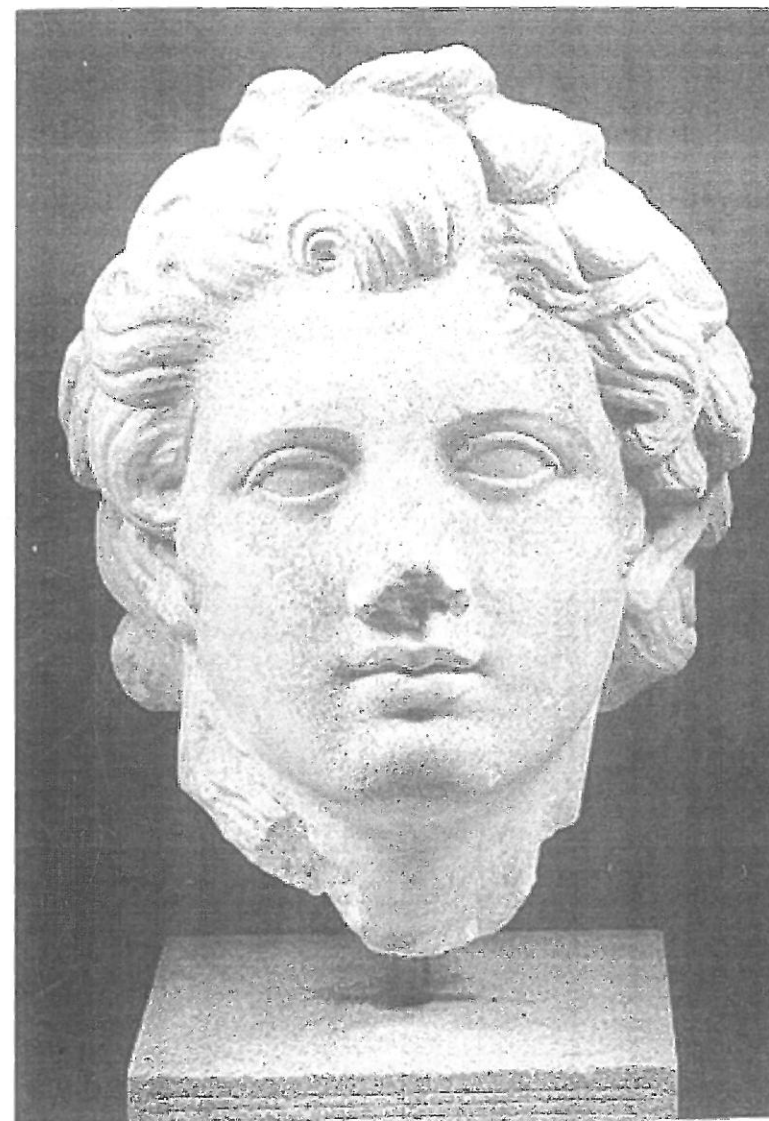
⁹¹ Badian w swoim artykule z 1960 roku (Parmenio) sądził, że był spisek przeciwko Filotasowi. W nowym artykule z roku 2000 nie idzie tak daleko, ale uważa, że Aleksander sfabrykował spisek Dimnosa, aby pogrążyć Filotasa (Conspiracies, 68). Analizy Badiana dowodzą przekonująco, iż nie było poważnego spisku przeciwko Aleksandrowi, i że Filotas – choć niechętny królowi w sprawie nowinek – nie był zaangażowany aktywnie w żadne intrygi i konspiracje.

⁹² Iust. 12.5.2: *Maxime indignabatur carpi se sermonibus suorum Philippi patris patriaeque mores subvertisse*. Iust. 12.5.1 pisze też, że „Aleksander zaczął wyładowywać swoją wcale nie królewską, lecz wrogą nienawiść na swoich własnych ludziach” (*Alexander non regio, sed histili odio saevire in suos coepit*).

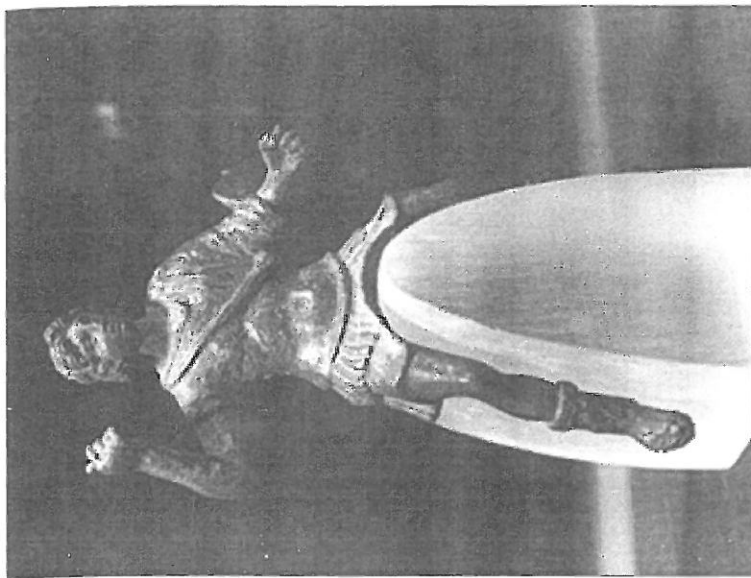
⁹³ Iust. 12.5.3: *Propter que crimina Parmenio quoque senex, dignitate regi proximus, cum Philota filio, de utroque prius quaestionibus habitis, interficitur*.

⁹⁴ Curt. 6.11.20, 6.11.34–38; Arr. 3.27.1–3.

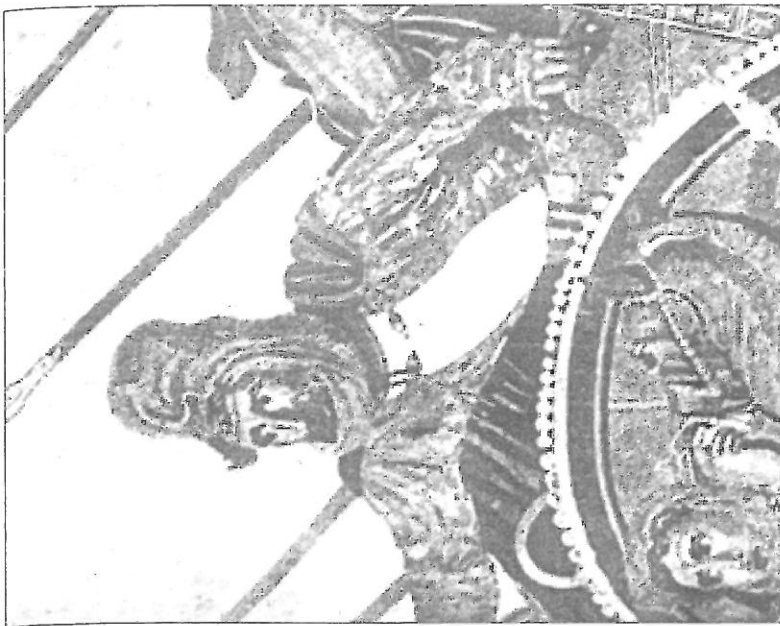
⁹⁵ Mowa jest o zwolennikach Parmeniona, żołnierzach zmęczonych kampanią oraz tych, którym król przestał ufać z „innych powodów”, lub którzy okazywali mu wrogość swoimi krytycznymi głosami. Wśród tych ostatnich byli z pewnością ci, którzy otwarcie odrzucali iranizację Aleksandra. Jest charakterystyczne, że Aleksander kontrolował listy Macedończyków, aby dowiedzieć się, którzy są mu nieprzychylni, zob. Curt. 7.2.35–38; Diod. 17.80.4; Iust. 12.5.4–8. Vide Berve I, 154.

1.1. Aleksander III Macedoński (336–323). Popiersie. Muzeum w Thasos (Grecja). Pochodząca z okresu rzymskiego kopia rzeźby wczesnohellenistycznej. Wyspa Thasos położona jest naprzeciwko wybrzeża Tracji, wchodzącej w czasach Filipa II i Aleksandra Wielkiego w skład państwa macedońskiego.

1.2.A. Brązowa figurka jeźdźca odkryta w Begram w Afganistanie (I wiek przed Chr.–I wiek po Chr.). Jest ona prawdopodobnie miniaturową kopią posągu konnego Aleksandra „Założyciela” (*Ktistes*) z Aleksandrii w Egipcie.

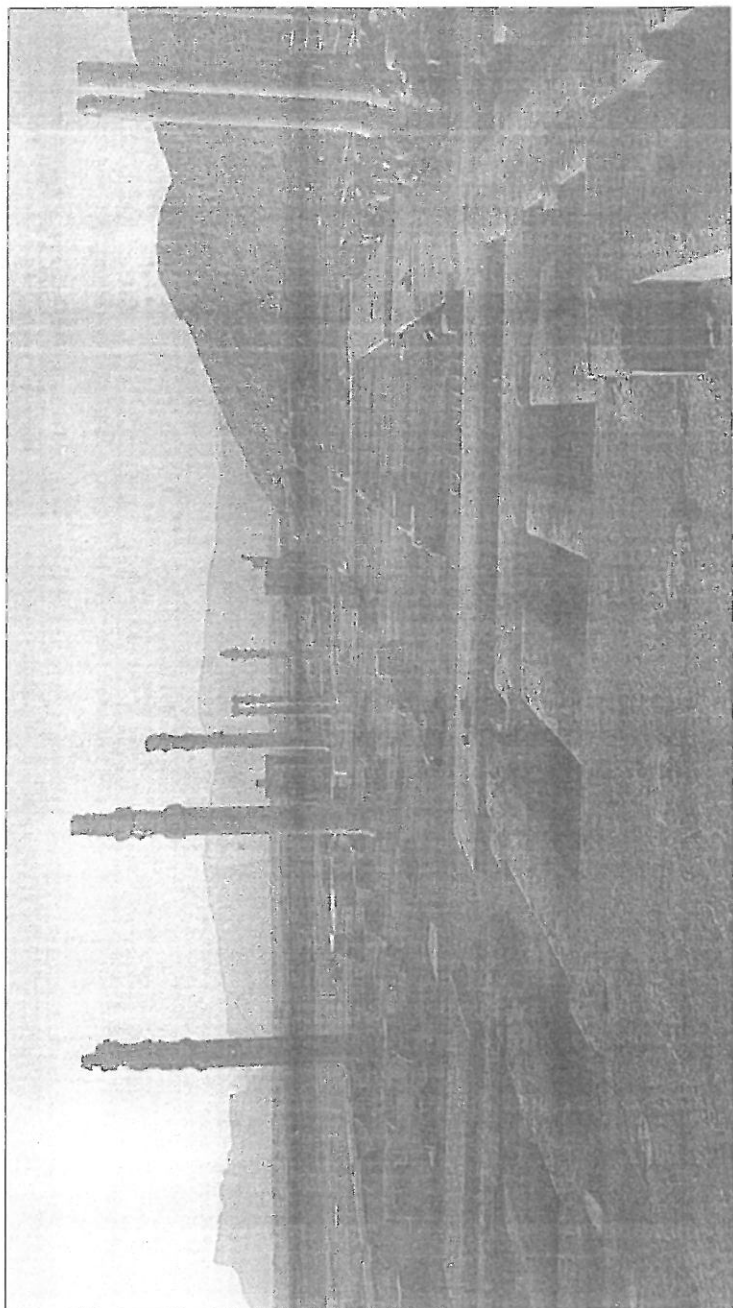

1.2.B. Dariusz III (336–330). Fragment mozaiki z Domu Fauna w Pompejach, obecnie Muzeum w Neapolu. Kopia malowidła z okresu Diadochów (koniec IV wieku).

1.3. Waza Dariusza. Neapol, Muzeum Narodowe (1423/3253). Prawdopodobnie ok. 330–320. W centrum kompozycji wyobrażony jest Wielki Król perski w tradycyjnym stroju i pionowej tiarze (*tiara orthe*). Mimo nieco teatralnej otoczki sceny zasadnicze elementy ubioru i insygniów są prawdziwe.

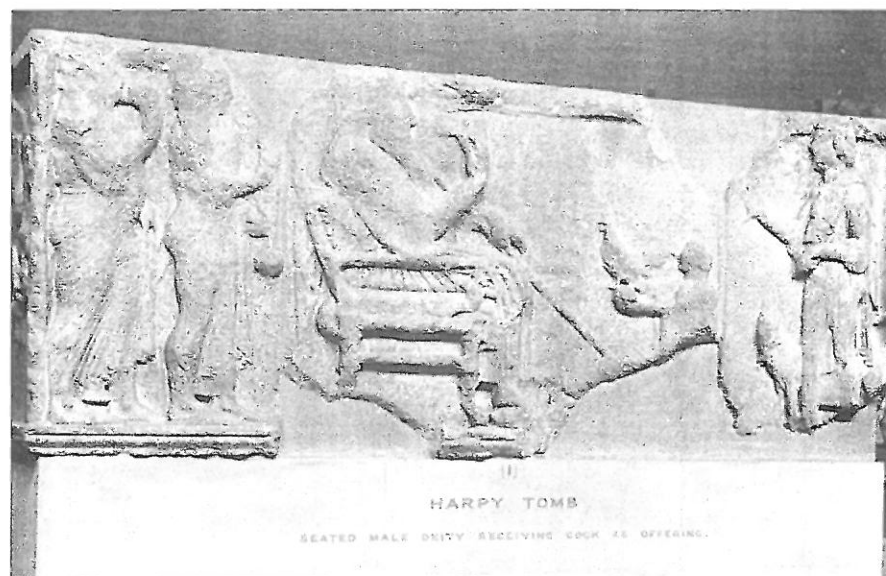

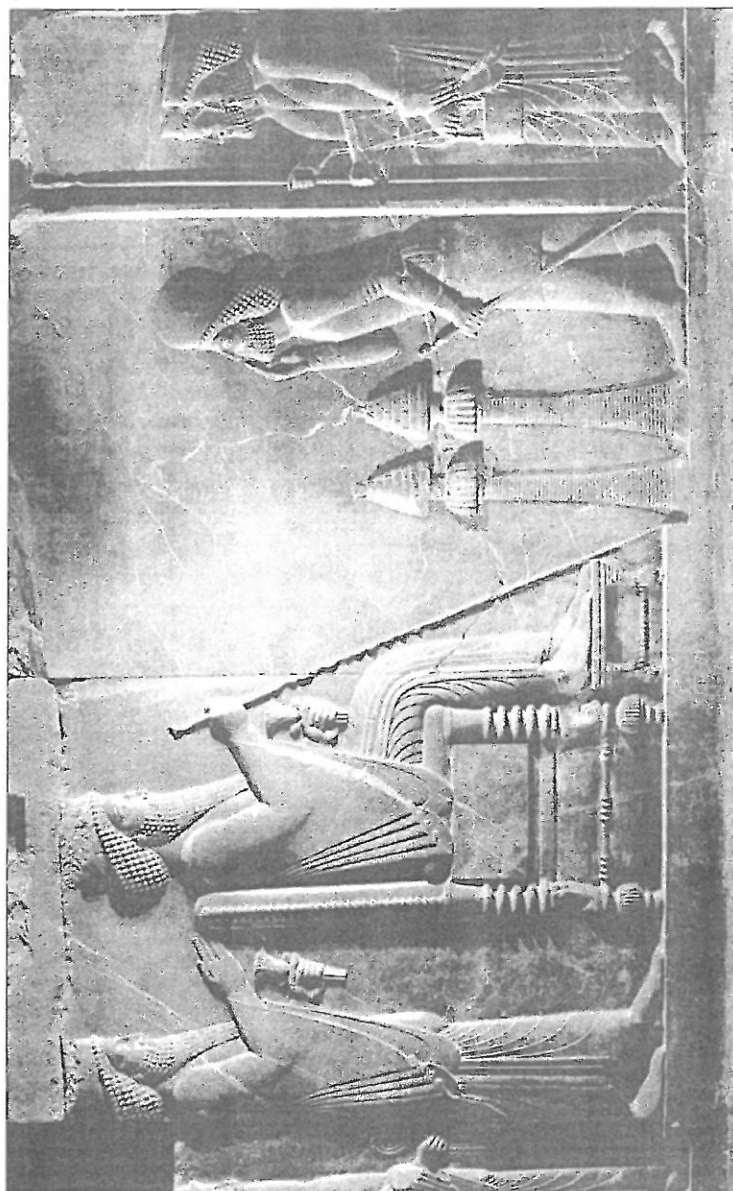
1.4. Widok ogólny na ruiny budowli pałacowych Dariusza I (522–486) i Kserksesa (486–465) w Persepolis (Iran). Pałace w Persepolis zostały spalone przez Aleksandra w 330 roku.

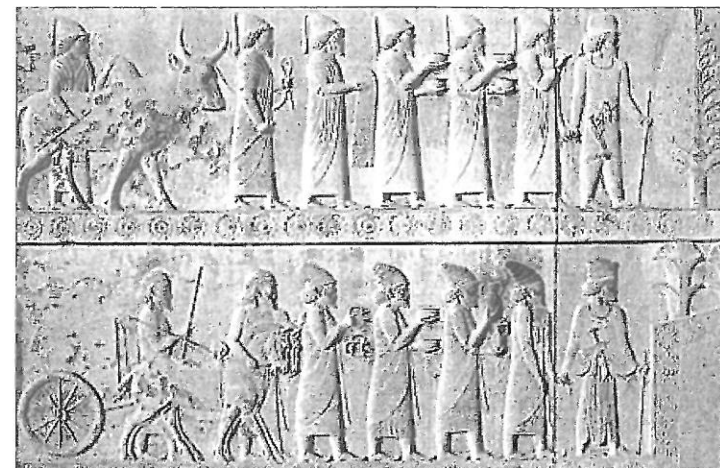
1.5.A. Król perski polujący z rydwanu na lwa. Pieczęć Dariusza I (522–486). Muzeum Brytyjskie, Londyn. BM 89132. Legenda na cylindrze głosi w języku staroperskim, elamickim i akadyjskim: „Dariusz, Wielki Król”. Polowanie należało do ulubionych zajęć Wielkiego Króla i arystokracji irańskiej. Łowy na lwa miały w Iranie charakter rytualny, gdyż zwierzę to symbolizowało potęgę i charyzmę władzy królewskiej.

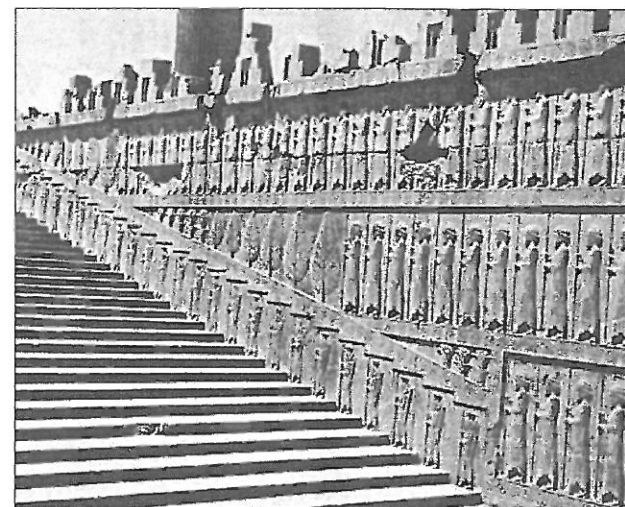
1.5.B. Scena audyencji. Fryz z Monumentu Harpii w Xsanthos (Likia). Ok. 480–470. Muzeum Brytyjskie, Londyn. Siedzący władca lub bóstwo otrzymuje jako dar koguta.

1.6. Scena audiencji. Relief z Persepolis. Teheran. Muzeum Narodowe. Relief pochodzi ze skarbca przy północnych schodach Sali Tronowej. Na tronie zasiada Dariusz I Wielki (522–486), za nim stoi następca tronu, Kserkses. Dostojnik trzymający w ręku długą łaskę, stojąc przed królem, dokonuje pokłonu zwanego *proskynesis*, polegającego w tym przypadku na przesłaniu pocałunku „na odległość”. Jest to marszałek dworu, mający pod swoją komendą straż zwaną *rhabdophoroi*. Taką irańską straż utworzył na swoim dworze Aleksander Wielki w 330 roku. Przed królem widoczne są dwa ołtarzyki, na których podtrzymywano czczony w świecie irańskim święty Ogień.

1.7.A. Delegacje ludów niosących dary dla Wielkiego Króla. Relief z pałacu Achemenidów w Persepolis (Iran). Koniec VI–pierwsza połowa V wieku. Na czele delegacji kroczą członkowie straży pałacowej Achemenidów z łaskami, czyli tzw. *rhabdophoroi*. Strażnik wyobrażony u góry jest Medem (kopułowate nakrycie głowy oraz spodnie to tradycyjne elementy stroju medyjskiego), u dołu zaś Persem (cylindryczne nakrycie głowy ze żłobkami i długa szata wierzchnia to elementy stroju perskiego).

1.7.B. Wielkie Schody w Persepolis (Iran). Na reliefach przedstawieni są gwardziści Achemenidów. Koniec VI–pierwsza połowa V wieku. Wchodzący schodami do pałacu natychmiast dostrzegali przepych i ogrom budowli. Wyobrażenia gwardii Achemenidów nawiązywały do militarnej potęgi Wielkiego Króla.

1.8.A. Brama Kserksesa (486–465) w Persepolis (Iran).

1.8.B. Grobowiec Cyrusa Wielkiego (558–530) w Pasargadai (Iran). Aleksander od 330 roku naśladował w wielu dziedzinach politykę Cyrusa, którą znał dzięki pismom Ksenofonta. W roku 330 i 324 odwiedził Pasargadai. Podczas drugiej wizyty oddał ostantacyjnie hołd postaci Cyrusa.

chodziło o sprzeciw wobec przyjęcia przez Aleksandra elementów irańskich w sferze stroju, insygniów i ceremoniału, oraz wobec pozycji Irańczyków w armii i otoczeniu króla. Dalszym ważnym czynnikiem była chęć powrotu do ojczyzny, manifestowana przez większość Macedończyków, a także postępujące zmęczenie trudami wyprawy.

1.3.2. Opozycja przeciwko Aleksandrowi w Azji Środkowej – sprawa Kleitosa

Sprawa śmierci Kleitosa niejednokrotnie była analizowana przez historyków⁹⁶. Wydarzenie miało miejsce latem lub jesienią roku 328 w Marakandzie⁹⁷. Kleitos został tuż przed swoją śmiercią mianowany satrapą Sogdiany i Baktrii po ustąpieniu Artabazosa. Jest prawdopodobne, że jego wizja polityki w Azji Środkowej była inna niż ta Aleksandra⁹⁸. Król skłaniał się wówczas, w 328 roku, coraz bardziej do rozwiązań koncyliacyjnych. Głównym przedmiotem sporu między królem a Kleitosem w czasie pamiętnej uczty w Marakandzie były zasługi wojenne Aleksandra, które Kleitos minimalizował. Faktycznie był to chyba tylko pretekst. Arrian stwierdza jednoznacznie: „U Kleitosa od dawna widoczny był gniew na zwrot Aleksandra do barbarzyństwa i szczególnie na poddańcze mowy”⁹⁹. Tego świadectwa nie można bagatelizować – dowodzi ono jasno, gdzie tkwiły prawdziwe powody konfliktu między królem a wieloma jego oficerami. Przynależność do starej gwardii Filipa i Parmeniona często szła w parze z odrzucaniem proirańskich reform i „barbaryzacji” Aleksandra. Jednym z głównych zarzutów Kleitosa wobec Aleksandra było to, że Macedończycy muszą prosić „Persów” o audiencję i narażeni są na uderzenia „medyjskich różg” – chodzi o obecność irańskich szambelanów i irańskiej straży dworskiej (*rhabdophoroi*)¹⁰⁰. To były rzeczy, z którymi tradycyjnie nastawieni Macedończycy nie mogli

⁹⁶ Sprawa Kleitosa: Curt. 8.1.19–2.12; Diod. 17, arg. κζ'; Arr. 4.8.1–9.9; Plut. Alex. 50.1–52.6; Iust. 12.6.1–17; Schol. Lukian. Dial. Mort. 13.5. Współczesna literatura: Seibert, Alexander, 141f.; Lauffer, Alexander, 130f.; Badian, Conspiracies 69–70; Heckel, King, 221f.

⁹⁷ Curt. 8.1.19ff. umieszcza sprawę Kleitosa w Marakandzie po ustąpieniu satrapy Artabazosa, gdy Kleitos został jego następcą. Do zabójstwa doszło podczas odpoczynku armii macedońskiej i przed jej wymarszem do kwater zimowych w Nautaka (Curt. 8.1.19; 8.2.13; zima w Nautaka: Curt. 8.2.13–19; vide Arr. 4.13.3, 4.18.1). Należy więc datować wydarzenie na lato 328 roku (tak Lauffer, Alexander, 131) lub raczej jesień 328 (Bosworth, Commentary II, 52).

⁹⁸ Często wywodzi się niezadowolenie Kleitosa z samego faktu mianowania go satrapą Baktrii-Sogdiany w miejsce starego Artabazosa, tak Schachermeyr, Alexander, 364; Lane Fox, Alexander, 311; Heckel, King, 222. Chodziło nie tyle o samą funkcję i oddalenie od dworu, ale o to, kim miał Kleitos rządzić i w jaki sposób. To był konflikt dwóch różnych poglądów na Irańczyków. Kleitos czuł się zesłanym do „dzikich bestii z agresywną naturą” (*mittor ad feras bestias praecipta ingenia sortitas* – Curt. 8.1.35).

⁹⁹ Arr. 4.8.2.

¹⁰⁰ Plut. Alex. 51.2.

się pogodzić. Po zamordowaniu Kleitosa król trzy dni izolował się od armii i okazywał zewnętrznym żal. Ale zgromadzenie Macedończyków uznało Kleitosa pośmiertnie winnym¹⁰¹. Jak zawsze w takich przypadkach, zgromadzenie zaświadkowało to, czego żądał król. Wolność wypowiedzi została faktycznie zlikwidowana – odtąd otwarta krytyka Aleksandra była z definicji jego obrażą¹⁰². Ograniczenie wolności Macedończyków postępowało równolegle do rosnącej roli Irańczyków w polityce Aleksandra. Parę miesięcy po śmierci Kleitosa Aleksander poślubił Rhoksanę, wielu z jego *philoí* poślubiło Iranki.

1.3.3. *Proskynesis* dla Macedończyków i sprawa Kallisthenesa

Istotna dla obrazu polityki Aleksandra wobec Irańczyków jest sprawa *proskynesis*. *Proskynesis* była formą pozdrowienia króla perskiego¹⁰³. U klasycznych autorów nierzadko była ona tożsama z pokłonem aż do ziemi¹⁰⁴. Z *proskynesis* był często związany pocałunek¹⁰⁵. Szczegółowo zwyczaj ten opisuje Herodot (1.134): Persowie równi rangą całowali się w usta, przy niewielkiej różnicy osoba niższa rangą całowała dostojniejszą w policzki (tekst można rozumieć też tak, że całowano się nawzajem w policzki), przy dużej różnicy stanów osoba niższa rangą padała na ziemię przed bardziej dostojną¹⁰⁶. Wydaje się logiczne, że wobec króla perskiego wchodziły w grę dwie ostatnie możliwości¹⁰⁷. W świetle tych przekazów pokłon do ziemi – najczęściej kojarzony z *proskynesis* – był tylko jedną z jej form¹⁰⁸.

W sztuce Achemenidów widoczny jest specyficzny rodzaj pozdrowienia króla przez dostojników – wykonywali oni przed władcą lekki skłon połączony z pocałunkiem przesyłanym „na odległość”¹⁰⁹. Takie pozdrowienie najwidoczniej także wchodziło w zakres *proskynesis*. Jeden z reliefów z Persepolis przedstawia taką właśnie scenę (il. 1.6). Dostojnik stojący przed królem dokonuje pokłonu, polegającego w tym przypadku na przesłaniu pocałunku „na odległość”.

¹⁰¹ Curt. 8.2.12.

¹⁰² Koniec wolności wypowiedzi kwituje jednoznacznie Curt. 8.4.30.

¹⁰³ Vide Curt. 5.10.13. Ogólnie o *proskynesis* w Iranie: Feodora Prinzessin von Sachsen-Meinigen, *Proskynesis in Iran*; Frye, *Gesture*; Wiesehöfer, *Proskynesis*.

¹⁰⁴ Cf. Curt. 8.5.6, 8.5.22–24.

¹⁰⁵ Samo znaczenie terminu wiąże go z pocałunkiem, zob. Arist. Rhet. 1361a 36; Aisch. Prom. 936f. Cf. Shahbazi, *Iranian Notes*, 503.

¹⁰⁶ Hdt. 7.136; Plut., *Aristeides* 5.7.

¹⁰⁷ Pocałunek z równym sobie: Xen. Kyr. 1.4.27f. Budził on zdziwienie Greków – Xen. Ages. 5.4. Król mógł nagradzać swoim pocałunkiem zasługi poddanych, cf. Xen., loc. cit.; I Esdr. 4.47.

¹⁰⁸ Rozbudowany ceremoniał dworski, w tym *proskynesis*, przejęli Achemenidzi od Babilończyków i pośrednio Asyrii.

¹⁰⁹ Reliefy ze Skarbca w Persepolis – vide Frye, *Gesture*.

Trzyma on w ręku długą łaskę – jest to marszałek dworu, mający pod swoją komendą straż dworską zwaną *rhabdophoroi*. Zwracają uwagę dwa *thymiateria*, czyli ołtarzyki, znajdujące się w centrum kompozycji. Na nich podtrzymywano Ogień, szczególnie czczony w Iranie. Taki ołtarzyk pojawił się na dworze Aleksandra w Azji Środkowej, wymieniony jest bowiem przy opisie ceremonii wprowadzenia *proskynesis* dla Macedończyków (zob. aneks 3).

Proskynesis była znana jako pozdrowienie powszechne w Azji i stosowne dla Azjatów¹¹⁰, jednocześnie postrzegano ją jako nieprzystającą ludziom wolnym i Hellenom¹¹¹. Także dla Macedończyków, gdzie król występował jako *primus inter pares*, był to zwyczaj obcy¹¹². Grecy autorzy w ogromnej większości są zgodni, że perska *proskynesis* nie oznaczała traktowania króla jak bóstwo¹¹³, ale skojarzenia z kultem były silne. W świecie greckim gesty zbliżone do *proskynesis* – rozumianej często jako pokłon do ziemi – należały do sfery kultu religijnego.

Aspekt połączenia *proskynesis* z ewentualną deifikacją Aleksandra odgrywał rolę w aferze Kallisthenesa. Kwestia ta dotyczy także statusu królów perskich do 330 roku oraz statusu Aleksandra jako monarchy w momencie wprowadzania powszechnej *proskynesis* w 327 roku. Problem jest niezwykle szeroki i nie może tutaj być poddany wyczerpującej analizie, wskazane będą zatem tylko zarysy kwestii.

Jaki faktycznie był status Achemenidów jako królów, pozostaje rzeczą sporną. W inskrypcji Dariusza I z Bisutun (DB) władza króla jest z łaski Ahuramazdy – *vašnā Auramazdāha*¹¹⁴. Jednak formuła ta nie jest jednoznaczna. Władza z łaski boga to koncepcja wzięta zapewne z Babilonii i obca Aweście¹¹⁵. Irańska „królewskość” epoki Achemenidów zawiera aspekty tradycji indoeuropejskich i indoirañskich oraz wpływy Mezopotamii. Elementem indoirañskim jest wybór króla w czasie interregnum na mocy omenu danego przez boga Słońca za pomocą jego konia. Taki zwyczaj znano w Indiach, tak było z Dariuszem I¹¹⁶. Król był co prawda *primus inter pares*, ale jego osoba pozostawała święta. Taki status wynikał z boskiego pochodzenia króla, postrzeganego jako wcielona Wieczność (greckie *Aion*)¹¹⁷. Wedle G. Widengrena tak pojmowana idea boskości króla w Iranie to dziedzictwo indoirañskie. Natura króla wiązała się z kultem Ognia, jego władza sprzęgnięta była z posiadaniem

¹¹⁰ Cf. Arist. Rhet. 1.1361a 36–7. Zob. Bosworth, *Commentary* II, 85.

¹¹¹ Arist. Rhet. 1361A 36; Hdt. 7.136.1; Isokr. 4.151; Xen. Hell. 4.1.35.

¹¹² Por. Hammond, *Starożytna Macedonia*, 213f.

¹¹³ Vide Bosworth, *Conquest*, 284.

¹¹⁴ Schmitt, *Achaemenid Dynasty*, 416.

¹¹⁵ Sancisi-Weerdenburg, *Political Concepts*, 153.

¹¹⁶ Hdt. 3.84; Iust. 1.10.3–5. Zob. Cic. *De divinatione* 1.23.46. Na temat związku Słońca i władzy króla Nagel/Jacobs, *Königsgötter*, 384f.

¹¹⁷ Liczba 365 żon poświadcza ideę króla jako *Aion* – tak Widengren, *Sacral Kingship*, 245.

„chwały królewskiej” (*farr/farn*, awestyjskie *x^oarenah*)¹¹⁸. Owa chwałę opisuje już Aischylos, gdy miała opuścić Kserksesa i jego armię¹¹⁹. Złoty kolor, obecny w ozdobach stroju króla i uzbrojeniu, wskazywał na związek króla ze Słońcem¹²⁰. Tak zatem wydaje się, że król w Iranie epoki Achemenidów był postrzegany jako władca boskiego pochodzenia i obraz boga, którego obecność miała kluczowe znaczenie dla utrzymania porządku świata. Nie był to co prawda status boga *par excellance*, ale król pozostawał w sferze rytualnej i religijnej na znacznie wyższym poziomie niż zwykli śmiertelnicy¹²¹. Na charakter króla Persów trafnie wskazuje Plutarch w żywocie Temistoklesa, gdzie Pers Artabanos rzecze: „Czcimy króla i oddajemy mu hołd jako obrazowi boga, który podtrzymuje wszystkie rzeczy”¹²². To jest dokładnie wyrażona definicja króla jako Wieczności (*Aion*). Wydaje się, że Grecy zasadniczo pojmowali króla perskiego jako *isotheos* (ἰσοθεός), czyli „równego bogom”. Epitet ten znał już Homer, ale odnajdujemy go u Aischylosa we wzmiankach o Persach dwukrotnie¹²³. Ksenofont wskazuje na wiarę w boskie pochodzenie królów Iranu¹²⁴. Isokrates twierdzi, że poprzez *proskynesis* perski król jest traktowany jak *daimon*¹²⁵. Potoczne przekonanie niektórych Greków mogło być takie, że królowie perscy byli czczeni jako bogowie¹²⁶, ale nie odzwierciedlało ono realiów achemenidzkich.

Bardzo prawdopodobne, że koncepcje władzy królewskiej w Iranie odpowiadały Aleksandrowi. Trzeba dodać, że Aleksander widział się jako syn Zeusa-Amona, i od czasu wizyty w Oazie Siwa żądał coraz usilniej, aby tak go oficjalnie traktowano¹²⁷. Już Filip II – jak się wydaje – uległ wpływom perskim, budując pod koniec życia zręby nowej propagandy macedońskiej i sięgając przy tym do sfery religijnej. Około 336 roku Filipa II zaczęto czcić w Efezie, stawiając jego statuetkę (*eikon*) jako *synnaos* w świątyni Artemidy, zaś w Eresos na Lesbos wprowadzono kult Zeusa Filippiosa. Na weselu córki w Aigai Filip jako *synthronos* stał się równy bogom, gdyż jego posąg niesiono w procesji kultowej

¹¹⁸ Plut. Alex. 30.8 mówi o wielkim świetle Mithry. Cf. Widengren, *Sacral Kingship*, 255.

¹¹⁹ Aisch. Pers. 158. Cf. Calmeyer, *Zur bedingten Göttlichkeit*, 57f.

¹²⁰ Widengren, *Sacral Kingship*, 249.

¹²¹ Inaczej Schmitt, *Achaemenid Dynasty*, 417. Wedle niego Achemenidzi nie byli bogami ani nie byli boskiego pochodzenia.

¹²² Plut. Temist. 27 (za Faniase). Cf. Widengren, *Sacral Kingship* 256.

¹²³ Aisch. Pers. 80 i 856. Aischylos twierdził też, że królowa Atossa to „żona boga” (czyli Dariusza I) i „matka boga” (czyli Kserksesa) (Pers. 157ff.). Ale chodzi raczej o poetyckie wyrażenie treści o sensie zbliżonym do *isotheos*, tak słusznie Badian, *Two Thrones and Heaven*, 15f.

¹²⁴ Xen. Kyr. 7.2.24 (o boskim pochodzeniu Cyrusa).

¹²⁵ Isokr. Paneg. 151.

¹²⁶ Curt. 8.5.11. Cf. Aisch. Pers. 157.

¹²⁷ Bosworth, *Conquest*, 283. W latach 328–327 żądanie takie było widziane już jako oczywiste w otoczeniu Aleksandra.

wraz z innymi¹²⁸. Niedługo później Filip został zamordowany. Teraz drogą ku boskości kroczył Aleksander.

Aleksander wprowadził *proskynesis* na swoim dworze już w 330 roku, ale – wobec silnego oporu Macedończyków – ograniczył ją raczej tylko do Azjatów. W Baktrii król podjął próbę wprowadzenia tego pozdrowienia także dla Macedończyków¹²⁹. Miało to miejsce zapewne zimą 328/327 lub wiosną 327 roku¹³⁰. Na specjalnie przygotowanym bankiecie obecni byli Macedończycy, Irańczycy i Hellenowie¹³¹. Część uczestników uczty dopełniła *proskynesis* przed królem, ale Kallisthenes demonstracyjnie odmówił. Potem także jeden z macedońskich hetairów wyśmiał Persa, który dotknął w pokłonie ziemi. Rozwścieczony Aleksander powalił oficera na ziemię i nakazał aresztować¹³². Znacząca jest mowa Kallisthenesa, która nawiązywała do zarzutów opozycji macedońskiej oraz greckiej wobec Aleksandra w sprawie zmiany obyczajów¹³³. Pojawia się zatem główna oś konfliktu – „barbaryzacja” Aleksandra. W wypowiedziach Kallisthenesa silna była krytyka prób ubóstwienia Aleksandra.

Niewątpliwie wprowadzenie *proskynesis* dla Macedończyków i Hellenów miało być aktem niwelującym różnice w ceremoniale istniejące do tej pory na dworze Aleksandra. Możliwe, że król wówczas nie wiązał tej sprawy z wymaganiami uznania go za boga¹³⁴. Ale dla wielu ludzi z jego armii były to niezrozumiałe niuanse, zaś

¹²⁸ Badian, *Two Thrones and Heaven*, 13, słusznie dostrzega w koncepcjach Filipa II wpływ achemenidzki. Ogólnie na temat ubóstwiania wybitnych postaci w świecie greckim i macedońskim Habicht, *Gottmenschen*.

¹²⁹ Wprowadzenie *proskynesis* w Azji Środkowej: Curt. 8.5.9–6.1; Arr. 4.12.3–6; Plut. Alex. 54.3–55.1 (za Charessem, FGrHist II 125 F 14; ważny jest odnośny komentarz Jacoby’ego); Just. 12.7.1–3. Literatura: Hamilton, *Policy*, 475f.; Seibert, *Alexander*, 202–204; Atkinson, *Commentary II*, 201; Lauffer, *Alexander*, 136; Bosworth, *Commentary II*, 77–90.

¹³⁰ Przybliżone datowanie na wiosnę 327 roku wynika z opisu Kurcjusza Rufusa. Po opisie ślubu króla z Rhoksaną następuje sekwencja dotycząca przygotowań do wojny w Indiach (Curt. 8.5.1–4). W związku z tymi działaniami Kurcjusz przechodzi do opisu postępującej barbaryzacji Aleksandra, głównie wprowadzenia *proskynesis*, oraz spraw z nią związanych, tj. spisku paziów i sprawy Kallisthenesa (8.5.5–8.8). Należy zatem wnioskować, że sprawa *proskynesis* i pochodne miały miejsce zimą lub wiosną 328/327, przed wyruszeniem do Indii, co nastąpiło późną wiosną 327 roku. Ze spisu treści księgi XVII Diodora wynika inna sekwencja, gdyż śmierć Kallisthenesa jest tam wymieniona po sprawie Kleitosa, a przed „śnieżną” kampanią w Nautace i ślubem z Rhoksaną. To sugeruje raczej zimę 328/327 jako czas afery *proskynesis* i Kallisthenesa. Chronologia działań Aleksandra w Azji Środkowej jest w wielu punktach niepewna, ale dokładne jej ustalenie wykracza poza ramy niniejszej pracy, w której przyjmuje się sekwencję zdarzeń podaną przez Kurcjusza Rufusa.

¹³¹ Curt. 8.5.9; Arr. 4.10.5.

¹³² U Curt. 8.5.22–24 jest to Polyperchon, u Arr. 4.12.2 Leonnatos. Bosworth, *Commentary II*, 86f. wierzy słusznie w wiarygodność wzmianki o Polyperchonie, ale Heckel, *King*, 208, przyp. 50, preferuje Leonnatosa.

¹³³ Curt. 8.5.20.

¹³⁴ Badian, *Two Thrones and Heaven*, 22. W tym czasie istniały już kulty Aleksandra jako boga w Azji Mniejszej (ib., 24).

żądania Aleksandra sięgały w ich pojęciu zbyt daleko. Widziano je w kontekście „barbaryzacji” Aleksandra i przyjmowania przezeń „perskich” zwyczajów.

W całej aferze dotyczącej *proskynesis* zwraca uwagę kilka faktów. Otóż wprowadzenie zwyczaju uzgodnił Aleksander z sofistami (Anaksarchos u Arriana, Kleon u Kurcjusza Rufusa)¹³⁵ oraz z „najgodniejszymi” spośród Medów i Persów¹³⁶. W sprawie roli Azjatów, szczególnie Irańczyków, przeciwnikiem poglądów Kallisthenesa (i pośrednio Arystotelesa) był Anaksarchos z Abdery, demokrytejszyk i filozof skłonny do sceptycyzmu, określany też jako pragmatysta¹³⁷. Wywierał on na Aleksandra znaczny wpływ¹³⁸. Podczas uczty Irańczycy pierwsi ostentacyjnie dopełnili *proskynesis* przed królem¹³⁹. Część Macedończyków także oddała w ten sposób cześć Aleksandrowi¹⁴⁰. Chares (u Plut. Alex. 55.4) podaje, że każdy z gości, zanim dopełnił *proskynesis*, odwracał się twarzą do ognia (*hestia*) i pił z czary. Chodziło niewątpliwie o irański kult Ognia, aczkolwiek przez wielu Macedończyków i Hellenów mógł on być kojarzony z greką Hestią (zob. aneks 3)¹⁴¹.

Plany Aleksandra zostały w 327 roku w kwestii ceremonii *proskynesis* tylko częściowo zrealizowane, akt ten nie został bowiem zaakceptowany przez większość Macedończyków, a także Hellenów z elity dworu i armii¹⁴². Aleksander musiał w tej sytuacji docenić lojalność tych Irańczyków, którzy przeszli do jego obozu i pozostawali mu wierni. Jednak wydaje się, że *proskynesis* dla Macedończyków została w pewnym zakresie utrzymana, tyle tylko, że zjawisko było ograniczone do części hetairów¹⁴³.

Kallisthenes zapłacił życiem za swój opór wobec „barbaryzacji” i odmowę dokonania *proskynesis*. Rodzaj kary – czyli ukrzyżowanie – demonstrował odrazę Aleksandra do byłego nadwornego historyka. Egzekucja Kallisthenesa (bez sądu) wzbudziła wśród Greków ogromne niezadowolenie i nienawiść wobec

¹³⁵ Zapewne obydwaj wystąpili jako obrońcy *proskynesis*, Arr. 4.11.1 sugeruje bowiem, że było kilku mówców. Wedle Borzy, Anaxarchus, 81, faktycznie jest to ta sama osoba.

¹³⁶ Tak jednoznacznie Arr. 4.10.5. Curt. 8.5.10 mówi także o przygotowanym wcześniej planie. Chodziło niewątpliwie ogólnie o Irańczyków, m.in. takich jak ojciec Rhoksany, Oksyartes. U Kurcjusza Rufusa są to *nobiles*, wymienieni obok Greków i Macedończyków (Curt. 8.5.9).

¹³⁷ Plut. Alex. 52; Arr. 4.10.6–11. Por. Plezia, Geneza memoriału, 43f.; Borza, Anaxarchus.

¹³⁸ Anaksarchos został hojnie obdarowany przez Aleksandra (Plut. Mor. 179F–180A), co kontrastuje z potraktowaniem Kallisthenesa.

¹³⁹ Arr. 4.12.2; Curt. 8.5.22.

¹⁴⁰ Arr. 4.12.3–5; Plut. Alex. 54.4–6 = Chares, FGHRHist 125 F 14a. Wydaje się, że Hefajstion i Demetrios, syn Pytonaksa, jeden z hetairów, obydwaj wymienieni we fragmencie, dopełnili *proskynesis*. Arrian i Plutarch zaczerpnęli opis epizodu u Charesa, cf. Bosworth, Commentary II, 87f.

¹⁴¹ Irański kult Ognia na dworze Aleksandra: Schachermeyr, Alexander in Babylon, 38–48. Cf. Hamilton, Plutarch, 152.

¹⁴² Vide Badian, Alexander in Iran, 458.

¹⁴³ Bosworth, Commentary II, 90, podobnie jak wielu innych, sądzi, że *proskynesis* Macedończyków została przez Aleksandra w 327 roku zarzucona. Tak utrzymuje jednoznacznie Iust. 12.7.3. Ale Arr. 4.14.2 stwierdza mimochodem, że w czasie procesu Hermolaosa *proskynesis* nie została zaniesiona. Bosworth, Commentary II, 99, odrzuca wiarygodność fragmentu.

króla¹⁴⁴. Należy zaznaczyć też, że Kallisthenes miał wielu wrogów wśród Macedończyków¹⁴⁵ i był skrajnym wręcz wyrazicielem tradycji prohellenickiej¹⁴⁶.

W związku ze sprawą *proskynesis* i upadkiem Kallisthenesa Aleksander dał Macedończykom i Grekom jednoznacznie do zrozumienia, że nie traktuje Irańczyków jako pokonanych i niewolników. Jednocześnie od 327 roku stosunki Aleksandra z Arystotelesem uległy pełnemu pogorszeniu. Po likwidacji spisku paziów i aresztowaniu Kallisthenesa Aleksander miał się wyrazić w liście do Antypatra: „z chłopcami rozprawiło się wojsko, ale tego mędrka ja sam ukarzę – i tych, którzy go posłali”. Musiało tu chodzić o Arystotelesa, na co wskazuje Plutarch¹⁴⁷.

Konflikt personalny Kallisthenesa i Anaksarchosa wynikał nie tyle z pobudek osobistych, co z zupełnie innych koncepcji filozofii politycznej. Spór ten odzwierciedlał też rozwój monarchicznej koncepcji Aleksandra, szczególnie w aspekcie jego stosunku do Irańczyków i tradycji irańskiej. Tragiczny koniec Kallisthenesa, zerwanie króla z Arystotelesem i jego uznanie dla Anaksarchosa to symboliczne w swej wymowie wydarzenie, mające ścisły związek z rozwojem polityki Aleksandra wobec Irańczyków.

1.3.4. Spisek paziów królewskich

Po konflikcie związanym z *proskynesis* źródła notują kolejny ważny epizod – tzw. spisek paziów królewskich, skierowany przeciwko życiu Aleksandra¹⁴⁸. Przywódca konspiracji, Hermolaos, czuł się dotknięty ukaraniem go za

¹⁴⁴ Curt. 8.8.21–23. Okoliczności śmierci: Arr. 4.14.3. Wedle Aristobulosa uwięziony Kallisthenes zmarł później w więzieniu wskutek choroby. Według Charesa ap. Plut. Alex. 55.9 (= FGHRHist 125 F 15) zmarł 7 miesięcy później. W opinii Ptolemaiosa (u Arriana) Kallisthenes został ukrzyżowany (cf. Bosworth, Commentary II, 100), co stanowiło karę dla buntowników i uzurpatorów. Ważną informację, często pomijaną w analizach losu Kallisthenesa, podaje Strabon (11.11.4) – według jego słów historyka aresztowano w Kariatai w Baktrii.

¹⁴⁵ Plut. Alex. 53; 55.2 (wymieniony jest Lizymachos oraz Hagnon, Grek z Azji Mniejszej z otoczenia Aleksandra).

¹⁴⁶ Kallisthenes traktował podbój Azji jako dodanie tego kontynentu do Grecji, zob. Arr. 4.11.7. Bosworth, Commentary II, 85, widzi to zdanie jako dodatek Arriana, ale jest to nieumotywowana supozycja. Kallisthenes wielokrotnie podkreślał swoją progrecką postawę. W swej mowie sugerował, że Macedończycy mogli zaakceptować *proskynesis*, gdyż różnili się od Hellenów zwyczajami (Arr. 4.11.8). Jest to echo koncepcji Isokratesa, wedle której Macedończycy jako nie-Grecy i barbarzyńcy nadawali się do despotycznych rządów (Isokr. 5.106–8; cf. Badian, Greeks and Macedonians, 42f.).

¹⁴⁷ Plut. Alex. 55.9. O ochłodzeniu relacji mówi Plut. Alex. 8.

¹⁴⁸ Źródła: Curt. 8.6.2–8, 20; Arr. 4.12.7–14.3; Plut. Alex. 55.3–9; Iust. 12.7.2. Vide Lauffer, Alexander, 137f.; Bosworth, Conquest, 118f.; idem, Commentary II, 90–101; Badian, Conspiracies, 70–71; Heckel, King, 223f.; Briant, Sources gréco-hellénistique, 302–307. Na temat funkcji paziów por. Bosworth, Commentary II, 90f. Wedle niektórych instytucja paziów królewskich za pożyczona została z Persji przez Filipa II, tak Berve I, 37; Kienast, Philipp, 28; Hammond/Griffith,